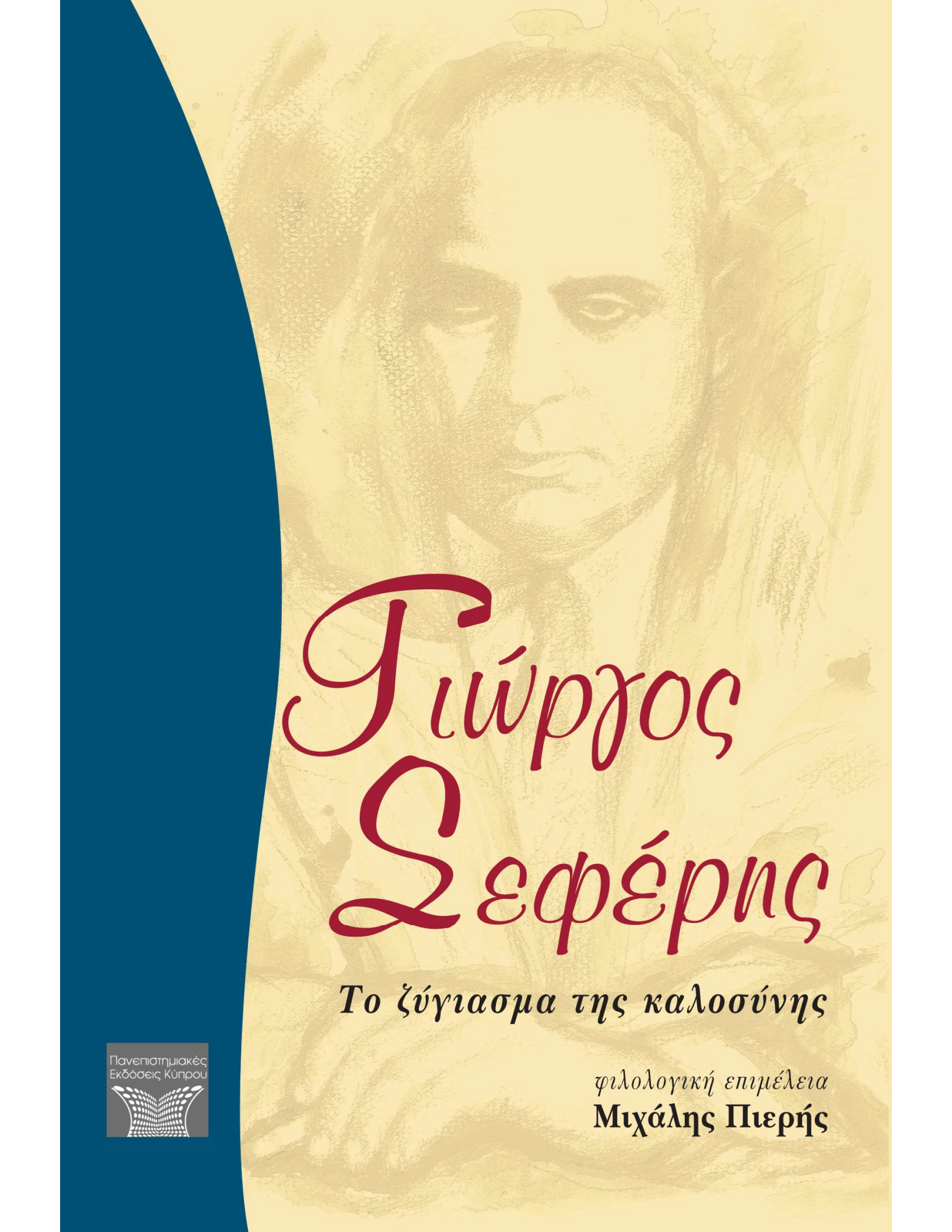

Τιώργος Σεφέρης

Το ζύγισμα της καλοσύνης

Πανεπιστημιακές
Εκδόσεις Κύπρου

φιλολογική επιμέλεια
Μιχάλης Πιερής

Γιώργος Σεφέρης
το ζύγισμα της καλοσύνης

Διόρθωση: Αγγελική Τσαμπάζη
Σελιδοποίηση: Μαρίνα Μπίτσικα

Τα εικαστικά του βιβλίου είναι του Γιάννη Ψυχοπαίδη

Copyright © 2004 Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Ηλεκτρονική Έκδοση • Απρίλιος 2013
σε συνεργασία των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κύπρου
και του Γραφείου Εκδόσεων, Τομέας Διεθνών Σχέσεων και Προβολής
Υπηρεσία Έρευνας και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Κύπρου

Συντονισμός: Έλενα Αυγουστίδου-Κυριάκου
Επιμέλεια: Κορίνα Κοιλιάρη
Σελιδοποίηση: Πόπη Πάλμα Κωνσταντίνου

ISBN 960-406-836-9

Γιώργος Σεφέρης
το ζύγισμα της καλοσύνης

φιλολογική επιμέλεια
Μιχάλης Πιερής

ΑΘΗΝΑ 2004

*Μνήμη
Γιάννου Κρανιδιώτη*

Περιεχόμενα

Πρόλογος του επιμελητή	13
------------------------------	----

A. ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΜΝΗΜΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΒΙΟΣ

Μνήμες από τον Γιώργο Σεφέρη	19
------------------------------------	----

Γιώργης Παυλόπουλος

Ο Σεφέρης και η αντίσταση στη δικτατορία	55
--	----

Νίκος Κάσδαγλης

Μέρες του '71	65
---------------------	----

Θανάσης Βαλτινός

Η διπλωματική και πολιτική εμπλοκή
του Γεωργίου Σεφεριάδη στο κυπριακό πρόβλημα.

Από τη συμπάθεια στην υπηρεσιακή εμπλοκή	71
--	----

Γιώργος Γεωργής

B. Η ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΦΩΝΗ

Ο Σεφέρης και η αρχαία τραγωδία	83
---------------------------------------	----

Γιάννης Δάλλας

Ο Σεφέρης και η προφητική φωνή	93
--------------------------------------	----

Peter Mackridge

Μύθος και ιστορία στη σεφερική νέκυνια	115
--	-----

Χρήστος Παπάζογλου

Στις «παρυφές» του ποιητικού έργου: η παρωδία στο έργο του Σεφέρη	127
<i>Κατερίνα Κωστίου</i>	
Για την ποιητική του Σεφέρη	141
<i>Νάσος Βαγενάς</i>	
Ρυθμολογική οργάνωση στα πεζά του Σεφέρη	147
<i>Μ. Α. Σοφοκλέους</i>	
Ο Σεφέρης και ο λογοτεχνικός κανόνας στην Ελλάδα	163
<i>Fatima Eloeva</i>	

Γ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ

Πέντε βιβλιογραφίες: μια πρώτη παράλληλη ανάγνωση	175
<i>Δημήτρης Δασκαλόπουλος</i>	
Οι ανθολογίες, ο Σεφέρης και η ποίηση της δεκαετίας 1930-1940. Κάποιες επισημάνσεις	183
<i>Αλέξης Πολίτης</i>	
Ο Σεφέρης μεταφραστής του Έλιοτ. Αρνητικές επισημάνσεις και απορίες —όχι μόνο σεφερολογικές	197
<i>Ξ. Α. Κοκόλης</i>	
Σεφερικά ίχνη στην κυπριακή ποίηση. Μια πρώτη ανίχνευση	205
<i>Λευτέρης Παπαλεοντίου</i>	

Δ. ΣΥΓΚΡΙΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ο Σεφέρης και η κρητική ποίηση	235
<i>Μαριλίζα Μητσού</i>	
Ο Σεφέρης και «οι τρεις μεγάλοι ποιητές μας που δεν ήξεραν ελληνικά» (Κάλβος – Σολωμός – Καβάφης)	245
<i>Αφροδίτη Αθανασοπούλου</i>	

Κ. Π. Καβάφης – Γ. Σεφέρης και δημοτικό τραγούδι	269
<i>Σταματία Λαουμιτζή</i>	

Διάλογος με τους νεκρούς: από τον Γιώργο Σεφέρη στον Τάκη Σινόπουλο	291
<i>Παναγιώτης Νικολαΐδης</i>	

Ε. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ-ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

Γυναικεία φωνή και ρυθμός στον «Ερωτικό Λόγο» του Γιώργου Σεφέρη	309
<i>Lucia Marcheselli Loukas</i>	

<i>Μυθιστόρημα</i> ΙΕ': μια ανάγνωση	327
<i>Έλλη Φιλοκύπρου</i>	

Seferis's Visionary Perspective in "Thrush"	343
<i>Edmund Keeley</i>	

Οδύνη, πίκρα και πεσιμισμός στο <i>Ημερολόγιο καταστροφών</i> , Γ'	347
<i>Alexis Eudàlt Solà</i>	

Σκέψεις και προτάσεις για τον «Πραγματευτή από τη Σιδώνα»	355
<i>Γιώργος Κεχαγιόγλου</i>	

Αυτόγραφες μεταμορφώσεις της σεφερικής «Ελένης»	399
<i>Μιχάλης Πιερχής</i>	

Ευρετήριο κύριων ονομάτων	415
-------------------------------------	-----

Ευρετήριο έργων του Γιώργου Σεφέρη	431
--	-----

Πρόλογος του επιμελητή

Τον Φεβρουάριο του 2000 η Κύπρος και η Ελλάδα τίμησαν τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Σεφέρη μ' ένα τριήμερο συνέδριο στη Λευκωσία και στις Πλάτρες. Ήταν μια σκέψη που ξεκίνησε από τον τότε υφυπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας, τον αείμνηστο Γιάννο Κρανιδιώτη, στον οποίο οφείλεται και η απόφαση της ελληνικής πολιτείας να τιμήσει με κάποιες εκδηλώσεις πανελλήνιου και διεθνούς χαρακτήρα τη σημαντική αυτή επέτειο για τα νεότερα ελληνικά γράμματα. Ο ανά χείρας τόμος αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό τα όσα ανακοινώθηκαν στο συνέδριο εκείνο.

Συνοψίζω εδώ ορισμένες σκέψεις που ακούστηκαν τότε πιο πολύ στο περιθώριο του συνεδρίου, δηλαδή στις συχνά πολύ ουσιαστικές συζητήσεις που ακολουθούν τις προγραμματισμένες συνεδρίες. Ποίηση του κουβεντιαστού λόγου και των χαμηλών τόνων αλλά και μιας αισθητικής κατά μεγάλο μέρος κλειστής, σε αντιπαράθεση προς το ανοιχτό ποίημα-ποταμό του Παλαμά και του Σικελιανού, η ποίηση του Σεφέρη μπορεί να στοιχιστεί προς την πολιτική μελαγχολία της ελληνικής αστικής τάξης. Η σοφία του ποιητικού του στοχασμού και η οικονομία των εκφραστικών του μέσων τον οδήγησαν στην κατάκτηση μιας “μέσης φωνής” που εκφράζει τη συλλογική συνείδηση του έθνους. Ο ποιητής και ο δοκιμιογράφος Γιώργος Σεφέρης θέτει ένα πρόβλημα θέασης του ελληνικού τοπίου ως φυσικής, ιστορικής και πολιτισμικής ενότητας. Ένα τοπίο που αποτελεί συγχρόνως γι' αυτόν σύμβολο του χώρου όπου παίζεται το δράμα της ανθρώπινης μοίρας. Συχνά καταγράφει την αδυναμία για ένα αυθεντικό (ίσως και λυτρωτικό)

κοίταγμα του σύγχρονου ελληνικού κόσμου, ενώ φαίνεται ότι τον απασχολεί επίμονα και το ζήτημα μιας ποιητικής έκφρασης καίριας και λιτής, απαλλαγμένης από περιττά στολίδια. Αυτό το πρόβλημα οδηγεί τον Σεφέρη σε ένα δρόμο δύσκολο και μοναχικό, μέσα από τον οποίο, ωστόσο, κερδίζει τον αληθινό τόνο της φωνής του.

Σήμερα «ο τόνος της φωνής του Σεφέρη», όπως τον όρισε ο Peter Levi πριν από τριάντα πέντε χρόνια, έχει καθιερωθεί ως ο τόνος ενός νηφάλιου και σταθερού ανθρωπιστικού ιδεώδους —εκείνου που εκφράζεται με τη σεφερική ποιητική φράση «το ζύγισμα της καλοσύνης». Πρόκειται για το ιδεώδες μιας συνειδητής ουμανιστικής προσέγγισης στα ανθρώπινα, την οποία η ρωμιοσύνη, μοιρασμένη ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, εκόμισε στην ανθρωπότητα. Οι βασικές έννοιες που χαρακτηρίζουν τον ποιητικό στοχασμό του Σεφέρη, εκείνες της τραγικής αίσθησης, της αγωνίας για την πορεία της ανθρωπότητας μέσα από τη στήριξη ή την παράβαση της έννοιας της δικαιοσύνης, είναι έννοιες που απασχολούν έντονα την εποχή μας. Οι απαντήσεις του Σεφέρη στα μεγάλα αυτά ερωτήματα (για τη ματαιότητα και τη φενάκη των πολέμων, για την αλαζονεία των δυνατών, για την πίστη στις δρώσες παραδοσιακές αξίες) προκαλούν θετικά το ενδιαφέρον των νεότερων γενεών, κάτι που δημιουργεί την αίσθηση ότι το έργο του Σεφέρη θα συνεχίσει να αποτελεί σημείο αναφοράς του ελληνικού αλλά και του διεθνούς αναγνωστικού κοινού. Ο Σεφέρης πέτυχε να κατακτήσει με την ποιητική του τέχνη εκείνο το ιδεατό σημείο ανάμεσα στο αρχαίο και το σύγχρονο, ανάμεσα στο παραδοσιακό και το μοντέρνο, ανάμεσα στο ασκητικό και το αισθησιακό.

Εναπόκειται στον επαρκή αναγνώστη να κρίνει τη συνεισφορά του τόμου στις σεφερικές σπουδές. Ελπίζω, ωστόσο, ότι και ο μέσος αναγνώστης θα διαβάσει δημιουργικά τα είκοσι πέντε κείμενα που απαρτίζουν τον τόμο και θα βρει στοιχεία που θα τον βοηθήσουν να κατανοήσει μ' ένα διαφορετικό τρόπο ορισμένες πτυχές της σεφερικής ποίησης.

Η κατανομή των συνεργασιών σε πέντε ενότητες υπαγορεύτηκε από την ποικιλία των θεμάτων και των προσεγγίσεων, καθώς και από την

προσπάθεια να καταστεί όσο γίνεται πιο χρηστική η μορφή του τόμου. Έτσι, ο αναγνώστης μπορεί να οργανώσει την ανάγνωσή του με βάση την περιοχή των σεφερικών σπουδών που τον ενδιαφέρει, έχοντας ως οδηγό την τιτλοφόρηση των πέντε ενότητων στα περιεχόμενα του τόμου.

Η εσωτερική κατάταξη των κειμένων στις ενότητες έγινε επίσης με πρόθεση να υπηρετηθεί η χρηστικότερη αναγνωστική προσπέλαση του τόμου. Έτσι, δεν ακολουθήθηκε η πιο συμβατική αλφαβητική σειρά, αλλά η κατάταξη της ύλης έγινε με βάση κριτήρια χρονολογικά (ιστορικά, γραμματολογικά, πρώτης δημοσίευσης των σεφερικών έργων) και ειδολογικά (ζητήματα ποιητικής, θεματικής, γλώσσας κ.λπ.).

Η τυπογραφική ενοποίηση των κειμένων σεβάστηκε τις ορθογραφικές αρχές του κάθε συνεργάτη, ενώ στα παραθέματα από τα ποιήματα του Σεφέρη διατηρήθηκε, όπου αυτό δεν προσέκρουε σε διαφορετική αντίληψη του συγγραφέα, η ορθογραφική μορφή της τυποποιημένης έκδοσης των *Ποιημάτων* του Σεφέρη στις εκδόσεις «Ίκαρος».

Οφείλω να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή το Υπουργείο Πολιτισμού της Ελλάδας και το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, καθώς και τα μέλη της επιτροπής για την οργάνωση των εκδηλώσεων του έτους Σεφέρη, το Πανεπιστήμιο Κύπρου και τον Δήμο Πλατρών που στήριξαν οικονομικά το συνέδριο για τον Σεφέρη στην Κύπρο. Ευχαριστίες χρωστώ και στα μέλη της επιτροπής των εκδόσεων «Μεσόγειος» για την απόφαση να ενταχθεί το βιβλίο πρώτο στη νέα αυτή εκδοτική προσπάθεια. Την επιστημονική συνεργατίδα μου κ. Μαίρη Ρούσσου-Σικλαίρ ευχαριστώ για την έμπειρη σύνταξη του ευρετηρίου του τόμου και τη γενικότερη βοήθειά της, ενώ χάριτες οφείλονται στον συνάδελφο κ. Filippomaria Pontani για την άμεση ανταπόκρισή του σε βιβλιογραφικές ζητήσεις μου. Ξεχωριστά επιθυμώ να ευχαριστήσω τον φίλο ζωγράφο Γιάννη Ψυχοπαίδη, ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μας τις εικαστικές σπουδές του για το πρόσωπο και το έργο του Σεφέρη.

Χαράζοντας τις τελευταίες γραμμές εδώ στην ξάγρυπνη και αγωνιούσα Λευκωσία της 1ης Απριλίου 2004 δεν μπορώ να μην υπενθυμίσω ότι ο

Σεφέρης συνδέεται σχεδόν μοιραία με την Κύπρο και ως διπλωμάτης και ως ποιητής: «... Κύπρον ου μ' εθέσπισεν...». Ωσάν δηλαδή μια παράξενη μοίρα να τον οδήγησε στην Κύπρο, ειδικά αυτόν, τον ξεριζωμένο Έλληνα ποιητή του μείζονος ελληνισμού, που έφερνε μέσα του την άλλη μεγάλη καταστροφή: τον καταποντισμό του μικρασιατικού ελληνισμού.

«Ήταν η αποκάλυψη ενός κόσμου και ήταν ακόμη η εμπειρία ενός ανθρώπινου δράματος, που, όποιες και νά 'ναι οι σκοπιμότητες της καθημερινής συναλλαγής, μετρά και κρίνει την ανθρωπιά μας...» Έτσι περιγράφει ο ίδιος την εμπειρία της ανακάλυψης μιας άλλης Ελλάδας στην Κύπρο, ζωντανής και γεμάτης με τα αρχαία γνωρίσματα και τον παλιό ρυθμό της ρωμιοσύνης. Μια Ελλάδα, ωστόσο, που οι «φίλοι του άλλου πολέμου» προσπαθούσαν «να ξεκάμουν»:

*Και τούτα τα κορμιά
πλασμένα από ένα χρώμα που δεν ξέρουν,
έχουν ψυχές.
Μαζεύουν σύνεργα για να τις αλλάξουν,
δε θα μπορέσουν· μόνο θα τις ξεκάμουν
αν ξεγίνονται οι ψυχές.*

Σήμερα, που όλοι γνωρίζουμε ότι η Κύπρος συνεχίζει να πληρώνει σε εθνικό και ανθρωπιστικό επίπεδο όχι μόνο τον κυνισμό των σύγχρονων υπερδυνάμεων αλλά και την επιπολαιότητα δικών μας χειρισμών, ας συλλογιστούμε περισσότερο εκείνους που «εν ώραις σοβαρών σπουδών» προσπάθησαν να αφουγκραστούν «τη μυστική βοή των πλησιαζόντων γεγονότων».

*Μιχάλης Πιερός
Λευκωσία, 1 Απριλίου 2004*

Μέρος Α

Ιδιωτικές μνήμες

και

δημόσιος βίος

ο

Μνήμες από τον Γιώργο Σεφέρη

Από το 1962 που πρωτογνώρισα τον Γιώργο Σεφέρη πέρασαν 34 χρόνια και σχεδόν το δεύτερο μισό της ζωής μου. Όμως οι αναμνήσεις μου από τον ποιητή φέγγουν μέσα μου σαν άσβηστη φλόγα. Αν πούμε ότι η μνήμη είναι μια φλόγα, ο ίδιος σ' ένα ποίημά του αναρωτιέται:

*Τι μπορεί να θυμάται μια φλόγα;
Α θυμηθεί λίγο λιγότερο
απ' ό,τι χρειάζεται, σβήνει·
α θυμηθεί λίγο περισσότερο
απ' ό,τι χρειάζεται, σβήνει.
Να μπορούσε να μας διδάξει,
όσο ανάβει, να θυμόμαστε σωστά.*

Να θυμόμαστε λοιπόν σωστά. Αυτό θα ήθελε από μας ο ποιητής, όσοι αξιωθήκαμε να τον έχουμε οδηγό και δάσκαλο και φίλο. Και όχι μόνο από μας.

Ευχαριστώ το Πανεπιστήμιο της Κύπρου για την τιμή που μου κάνει να δοκιμάσω την αντοχή αυτής της φλόγας και να δοκιμαστώ μιλώντας για τις αναμνήσεις μου από τον Γιώργο Σεφέρη.

Αλλά σε τι χρειάζεται και σε τι μπορεί να βοηθήσει μια τέτοια κατάθεση και μαρτυρία στην προσέγγιση της προσωπικότητας και του έργου του ποιητή; Κι άλλωστε πόσο αντικειμενική μπορεί να είναι μια τέτοια μαρτυρία; Εσείς θα μου πείτε.

Για μένα ούτε χρειάζεται ούτε βοηθάει. Για μένα ο ποιητής είναι το έργο και το έργο είναι ο ποιητής. Ο ποιητής και το έργο στην εποχή τους και μέσα σε όλες τις εποχές. Υπάρχουν ποιητές που δεν ξέρουμε πολλά πράγματα για τη ζωή τους, που η ζωή τους μας είναι σχεδόν άγνωστη. Υπάρχουν από την άλλη ποιητές που η ζωή τους είναι ένα ανοιχτό βιβλίο. Το συνθέτουν οι εκμυστηρεύσεις τους, τα ημερολόγιά τους, η αλληλογραφία τους, οι μαρτυρίες των άλλων κ.λπ.

Ξέρουμε τόσο λίγα για τον Φ. Βιγιόν, λόγου χάρη, και τόσο πολλά για τον Γκαίτε. Αν συνέβαινε όμως το τελείως αντίθετο, νομίζω ότι το αποτέλεσμα μιας αισθητικής προσέγγισης του έργου τους δεν θα ήταν πολύ διαφορετικό από αυτό που γνωρίζουμε μέσα από τη λογοτεχνική κριτική και τη φιλολογική έρευνα, ή από αυτό που δέχτηκε ο καθένας μας χωριστά με τη δική του ευαισθησία διαβάζοντάς το.

Εντούτοις, πάντα επιδιώκουμε να πληροφορηθούμε όλο και κάτι παραπάνω για τη ζωή ενός δημιουργού που το έργο του μας συγκινεί ιδιαίτερα. Δεν είναι μια απλή περιέργεια αλλά η ανάγκη να τον σκεφτούμε πιο οικείο σε μας, πιο κοντινό, κι αν είναι δυνατόν, να τον ζήσουμε νοερά όπως ήταν στην κοινωνική και καθημερινή του συμπεριφορά. Και βέβαια αυτό είναι ένα είδος μαγείας που ασκεί σε μας η προσωπικότητά του μέσω του έργου του.

Θυμάμαι με πόση λαχτάρα ρώτησα κάποτε τον Στρατή Τσίρκα να μου ειπεί πώς ήταν ο Καβάφης. Πώς τον γνώρισε και τι θυμόταν από τις επισκέψεις του στον ποιητή· θέλοντας ν' ακούσω κάποιον και μάλιστα τόσο αξιόπιστο και σημαντικό συγγραφέα να μου μιλάει ζωντανά για το ίνδαλμά μου —αν και δεν ήταν λίγες οι μαρτυρίες για τον Καβάφη τις οποίες είχα διαβάσει με απληστία σε κείμενα αξιόλογων Ελλήνων και ξένων και κυρίως Αλεξανδρινών, ακόμη και στα ίδια τα βιβλία του Τσίρκα.

Πάντα διστάζει κανείς να υποκύψει σε άμεσες εντυπώσεις.

Φοβάται μήπως τον έχουν παρασύρει προσωπικά συναισθήματα και γυρεύει να τα ελέγξει με τις εντυπώσεις των άλλων.

Αυτά γράφει ο Γιώργος Σεφέρης προσπαθώντας να μας δώσει σωστά τη φυσιογνωμία του φίλου του E.M. Forster.

Όμως για μένα ο καλύτερος τρόπος για να ελέγξω τις δικές του εντυπώσεις από τον Σεφέρη ήταν η προσεχτική ανάγνωση των *Δοκιμών* του και των ημερολογίων του. Μέσα σ' αυτά τα κείμενα υπάρχει ατόφια, συγκλονιστική η αυτοπροσωπογραφία του, και νομίζω ότι ένας μελλοντικός βιογράφος του δεν θα έχει να προστέσει πολλά πράγματα.

Αν θέλησα λοιπόν να σας μιλήσω για τις αναμνήσεις μου από τον Γιώργο Σεφέρη, δεν είναι γιατί επιχειρώ να προσθέσω τίποτα το ιδιαίτερο στα όσα ο ίδιος μας έχει καταθέσει για τον εαυτό του, αλλά είναι η ανάγκη που νιώθω να τον μνημονεύω πάντα με όλη την αγάπη και το σεβασμό που του είχα. Ζητώ τη συμπάθεια και την κατανόησή σας γι' αυτά τα πολύ βαθιά μου συναισθήματα.

Πριν να γνωρίσω τον Σεφέρη, τον είχα ιδεί σε δημόσιες εμφανίσεις του. Πρώτη φορά τον είδα στον «Παρνασσό», στις 11 Μαρτίου του 1946, να διαβάζει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας του για τον *Ερωτόκριτο*. Ήμουν τότε 22 χρονών. Μου έκαναν εντύπωση το βαθύ βλέμμα του και η αργή ήρεμη φωνή του που σε ημέρευε. Εκεί ήταν, θυμάμαι, και ο Καζαντζάκης, ο οποίος ενθουσιάστηκε από την ομιλία.

Την ίδια χρονιά, στις 17 του Δεκέμβρη, έδωσε τη διάλεξή του στο Βρετανικό Συμβούλιο Αθηνών: «Κ.Π. Καβάφης, Θ.Σ. Έλιοτ· παράλληλοι». Πέντε λεπτά μετά που άρχισε την ομιλία του μπήκε καθυστερημένος ο Σικελιανός. Ο Σεφέρης διέκοψε και ξαναδιάβασε το κείμενό του από την αρχή.

Επίσης το 1947, στις 2 του Μάη, παραβρέθηκα στην ομιλία του στα εγκαίνια της έκθεσης του Θεόφιλου στο Βρετανικό Συμβού-

λιο, και το 1948, στις 30 του Γενάρη, στην ποιητική βραδιά που οργάνωσε προς τιμήν του ο μορφωτικός σύλλογος «Αθήναιον» και όπου ο Σεφέρης διάβασε ποιήματά του. Ο κόσμος ήταν πολύς, δεν μπόρεσα να μπω στην αίθουσα κι έμεινα όρθιος κοντά στην πόρτα.

Τα λέω όλα αυτά για να υπογραμμίσω τη συγκίνηση και το θαυμασμό που είχα για το έργο του από πολύ νωρίς, από το 1941, όταν πρωτοδιάβασα ποιήματά του, μαθητής ακόμη του γυμνασίου. Κι από το 1945 μέχρι το 1951 που ήμουν στην Αθήνα, οι παθιασμένες συζητήσεις μας για τον Σεφέρη, κυρίως με τους φίλους μου Τάκη Σινόπουλο, Νίκο Καχτίτση και Σωκράτη Καψάσκη, θυμάμαι δεν είχαν τελειωμό.

Το 1958 ή το 1959 γνώρισα τον Γιώργο Σαββίδη. Ο παράλληλος θαυμασμός μας και η αγάπη μας για τον ποιητή μάς συνέδεσαν περισσότερο. Ένα βράδυ, σε μια ταβέρνα, ο Γιώργος μου πρότεινε να συνεργαστώ στο τιμητικό αφιέρωμα που ετοίμαζαν οι φίλοι του ποιητή για τα 30 χρόνια της *Στροφής*. Τον ρώτησα τότε ποιοι θα συμμετέχουν στο αφιέρωμα. Μου ανέφερε τα γνωστά ονόματα των συνεργατών του αφιερώματος. Ένωσα αμήχανος. «Αλλά όλοι αυτοί είναι επώνυμοι και αξιόλογοι, εγώ ποιος είμαι και ποια θέση μπορεί να έχω σ' έναν τόσο τιμητικό χώρο», του είπα. Ο Σαββίδης μου απάντησε με τον παιχνιδιάρικο τρόπο του: «Ο συγγραφέας είναι σαν την πόρνη. Ή είσαι συγγραφέας και κάνεις πεζοδρομίο ή δεν είσαι και κάθεσαι ήσυχος σπιτάκι σου. Λοιπόν, αν έχεις να πεις κάτι για τον Σεφέρη, πες το και βάλε από κάτω τ' όνομά σου».

Έγραψα μια μικρή μελέτη και του την έστειλα. Μπήκε στο αφιέρωμα, και στον Σεφέρη έστειλα ένα ανάτυπο στο Λονδίνο, όπου υπηρετούσε ακόμη ως πρέσβυς. Ο ποιητής, στον οποίο η μικρή μελέτη μου είχε προκαλέσει κάποιο ενδιαφέρον, όπως μου είπε ο Σαββίδης, μ' ευχαρίστησε με το ακόλουθο γράμμα:

ROYAL GREEK EMBASSY
51, UPPER BROOK ST. W.1

29.4.62

Φίλε κ. Παυλόπουλε,

Σας ευχαριστώ για το ανάτυπο και για τη φιλική φροντίδα που είχατε να συνεργαστείτε στον τόμο των 30χρονων. Ο Τόμος ήταν μια δοκιμασία για μένα, όμως με έμαθε πολλά. Αυτό το παιδί του Γυμνασίου του '41, λ.χ. που λέτε και που με φέρνει πίσω στα χρόνια της φριχτής προσφυγιάς για μένα —πώς τα συλλογίζονται τότε εκείνα τα παιδιά.

Μια λέξη ακόμη πάνω στο «κακοφόρμισμα της απαισιοδοξίας». Αν δεν έχουμε τίποτε άλλο παρά πέτρες να χτυπούμε για συνθήματα, πρέπει νομίζω, να τις χτυπούμε. Ίσως βρεθεί μια μέρα πως η πέτρα ή το κοντύλι τρύπησε τον τοίχο της φυλακής ή πως η φυλακή ήταν μέσα μας ή πως δεν υπήρχε.

Σήμερα Λαμπρή· με πολλές
ευχές και για τη γιορτή σας.

Γεια χαρά
Γιώργος Σεφέρης

Το Νοέμβρη του 1963 έμεινα για λίγες μέρες σ' ένα ξενοδοχείο στην Κηφισιά. Μέρους ξέγνοιαστες ύστερα από το γάμο μου, όταν ξαφνικά ο Σαββίδης μου τηλεφώνησε ότι ο Σεφέρης εξέφρασε την επιθυμία να συναντηθούμε. Κόπηκε η φωνή μου και δεν ήξερα τι να πω. Ο Σαββίδης τελικά κανόνισε να γίνει η συνάντησή μας στο σπίτι του, στην Πλατεία Αιγύπτου, δίπλα στο Πεδίο του Άρεως.

Στις 29 του Νοέμβρη, μεσημέρι, ημέρα Πέμπτη, συνάντησα

πρώτη φορά τον Σεφέρη. Είχα τρομερό τρακ πριν τον ιδώ. Με πήρανε χαμπάρι και μου έδωσαν, θυμάμαι, ένα γερό ποτήρι ούζο για να ηρεμήσω. Κάποτε ακούστηκε το μπαστούνι του ποιητή στο χωλ. Ο Σεφέρης μπήκε αργά συνοδευόμενος από την κυρία Σεφέρη και, πριν χαιρετήσει τους άλλους, μου έδωσε το χέρι με νεανική ζωντάνια και απλότητα. «Να σε συχαριάσω για το γάμο σου και να σου ευχηθώ καλή ζωή», μου είπε. Ως διά μαγείας γαλήνευσα. Ύστερα από λίγο συζητούσαμε ήσυχα οι δυο μας σε μια γωνιά της τραπεζαρίας, παράμερα από τους άλλους. Το βαθύ βλέμμα του γινόταν κάποτε εξεταστικό χωρίς να με φέρνει καθόλου σε αμηχανία. Ένιωθα άνετα κοντά του και σαν να τον γνώριζα από τα παιδικά μου χρόνια.

Στο τραπέζι μ' έβαλαν και κάθησα απέναντί του. Εκτός από τον ποιητή και την κυρία Μαρώ, ήταν η οικοδέσποινα κυρία Λένα Σαββίδη και ο Τάκης Σινόπουλος. Όταν η κοπέλλα που μας σερβίρε έφερε τη σαλάτα, εγώ της έδειξα το κύριο πιάτο μου και εκείνη, αν και κάπως δισταχτική, πολύ ευγενικά μου υπενθύμισε ότι υπάρχει δίπλα ιδιαίτερο πιάτο για τη σαλάτα. Ωστόσο εγώ επέμενα να με σερβίρει στο κύριο πιάτο μου και τότε δημιουργήθηκε, ή εγώ νόμισα ότι δημιουργήθηκε, μια κάποια αίσθηση στους άλλους για την υποτιθέμενη ιδιοτροπία μου ή χωριατιά μου. Για μια στιγμή βρέθηκα σε δύσκολη θέση και ίσως να κοκκίνησα.

Βεβαίως, όλα αυτά μπορεί να έγιναν μόνο στη φαντασία μου, χωρίς οι άλλοι να προσέξουν καν το γεγονός. Όμως ο Σεφέρης είχε ήδη αντιληφθεί τι μου συνέβαινε, και όταν ήρθε η σειρά του να του σερβίρουν τη σαλάτα, είπε: «Μ' αρέσει κι εμένα να τρώω ταβερνιάρικα όπως ο Γιώργης. Προτιμώ τη σαλάτα μου στο ίδιο πιάτο». Και με κοίταξε χαμογελώντας με σημασία.

Από κείνη τη μέρα της πρώτης μας συνάντησης μέχρι την ώρα που «έφυγε» βρέθηκα πολλές φορές κοντά του. Μέσα σ' αυτά τα εννέα χρόνια επισκέφτηκε κάμποσες φορές τον Πύργο και την Ολυμπία. Κι εγώ, όταν πήγαινα στην Αθήνα, είχα πάντα τη μεγά-

λη τιμή και τη χάρη να με δέχεται στο σπίτι του, στον Αρδηττό, στην οδό Άγρας 20.

Τον θυμάμαι με πόση άνεση έπιανε κουβέντα με τους απλούς ανθρώπους που συναντούσαμε όπου κι αν πηγαίναμε. Θυμάμαι την ατμόσφαιρα εμπιστοσύνης και ζέστας που δημιουργούσε αμέσως ανάμεσα σ' αυτούς και σε κείνον· σαν να γνωρίζονταν από χρόνια. Ωστόσο η κρυφή, η βαθύτερη χαρά του ήταν ν' ακούσει ελληνική γλώσσα, να πάρει κάτι ακόμη από το μέλι του προφορικού αβίαστου λόγου όπως μιλιέται από το λαό. Και θέλω να πιστεύω ότι το πρωτοκύτταρο πολλών από τα ποιήματά του ήταν μία μονάχα λέξη όπως την άκουσε από το στόμα του λαού του.

Σε συζητήσεις που κάναμε, με σταμάταγε ξαφνικά για να του επαναλάβω μια λέξη όπως λειτουργούσε μέσα σε μια τρεχούμενη φράση μου. Η έγνοια του ήταν πάντα ακοίμητη για το πώς ανάσαιναν οι λέξεις. Και μου δίδαξε ότι στην ποίηση τη γλώσσα κανείς δεν μπορεί να την εξαντλήσει. Σαν τη θάλασσα. Μπορεί μονάχα να την αρμενίσει καθέννας με το δικό του καράβι.

Συνήθιζε να μιλάει ταπεινά για την τέχνη και για τους συντεχνίτες του, όπως μιλάνε οι χειροτέχνες για τη δουλειά τους και το συνάφι τους. Έλεγε, ας πούμε, για κάποιον που τον ξεχώριζε για την ποιητική του δουλειά: «Αυτός, ναι, είναι καλός κάλφας».

Έσκυβε και κοίταζε τη γη, στους περιπάτους μας, με άπειρη τρυφερότητα και αγάπη. Σαν τους θαλασσινούς — γιατί ο Σεφέρης ένιωθε να είναι στη ρίζα του θαλασσινός —, σαν τους θαλασσινούς, θα έλεγα, που γυρίζουν στο χώμα τους μονάχα για λίγο, ξέροντας ότι πάλι θα ξαναπάρουν τα πέλαγα. Ρωτούσε για ένα χορτάρι, για ένα θάμνο, για ένα αγκάθι. Ήθελε να ξέρει την ντόπια ονομασία τους.

Ένα βράδυ στο σπίτι του, φθινόπωρο του 1970, ανάμεσα σε άλλους φίλους και την κυρία Μαρώ, είπε ξαφνικά ότι ένας που γερνάει πρέπει να έχει το κουράγιο να το παραδεχτεί και να σταματήσει να γράφει. «Εγώ», πρόσθεσε, «θα σταματήσω να γράφω στα 1972». Το

είπε με κάποια ιδιαίτερη λύπη, σκύβοντας το κεφάλι. Σκέφτομαι τώρα ότι τον πρόλαβε ο θάνατος το άλλο φθινόπωρο, τέλος του '71.

Κάποτε μου είπε: «Ασκήθηκα σε όλη τη ζωή μου πώς να σωπαίνω». Παρακαλώ προσέξτε: Δεν είπε «ασκήθηκα να σωπαίνω»: είπε «ασκήθηκα πώς να σωπαίνω». Νομίζω ότι γύριζε στη σιωπή του κάθε φορά που ο επιδερμισμός, η αμάθεια, η κακεντρέχεια και ασυνειδησία των ανθρώπων τον πλήγωναν. Δανείζομαι αυτούς τους χαρακτηρισμούς από τα ημερολόγιά του.

Ήξερε όμως πότε πρέπει να μη σωπαίνει ως πολίτης και ως υπεύθυνος πνευματικός άνθρωπος. Κι αυτό το έδειξε με τη δήλωσή του κατά της Χούντας των Συνταγματαρχών, η οποία χαρακτηριστικά τέλειωνε μ' αυτές τις γραμμές: «*Τώρα ξαναγυρίζω στη σιωπή μου. Παρακαλώ το Θεό, να μη με φέρει άλλη φορά σε παρόμοια ανάγκη να ξαναμιλήσω*».

Θυμάμαι τώρα τρία περιστατικά εξ αφορμής της δήλωσής του, που τα έχω ακούσει από τον ίδιο και την κυρία Μαρώ, όπου το χιούμορ του και η νηφαλιότητά του δεν τον εγκατέλειψαν κατά τις κρίσιμες εκείνες στιγμές, πριν μεταδοθεί και όταν μεταδόθηκε η δήλωση από το ραδιοφωνικό σταθμό του BBC.

Αφού φυγάδεψε μυστικά, με έμπιστο πρόσωπο, για το Λονδίνο την κασέτα με το κείμενο της δήλωσής του, πήγε στους Δελφούς κι έμεινε μαζί με την κυρία Μαρώ σ' ένα ξενοδοχείο. Εκεί περίμενε να λάβει το μήνυμα ότι η κασέτα έφτασε ασφαλώς στον προορισμό της. Όταν το έλαβε, έστειλε σ' ένα πολύ δικό του συγγενικό πρόσωπο μια καρτ ποστάλ από το Μουσείο των Δελφών με τον Οδυσσέα κάτω από την κοιλιά του κριαριού να βγαίνει από τη σπηλιά του Κύκλωπα. Στην καρτ ποστάλ έγραψε συνθηματικά μόνο δύο λέξεις: «ΜΑΓΙΚΗ ΕΙΚΩΝ».

Ήξερε ακριβώς την ώρα που θα μεταδοθεί η δήλωσή του από το BBC. Θέλησε λοιπόν την ίδια ακριβώς ώρα να βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας, για να μη νομισθεί ότι έκανε τη δήλωση από το εξωτερικό και εκ του ασφαλούς.

Πήγε λοιπόν στο Κολωνάκι, πέρασε από γνωστά στέκια και κατέληξε στον Φλόκα, στην οδό Σταδίου, όπου τον είδαν πολλοί. Στις 11 το πρωί ακούστηκε η φωνή του από το BBC κι αμέσως η είδηση διαδόθηκε αστραπιαία.

Τότε κάποιος από τους γνωστούς πολιτικούς μας, που μπήκε ανύποπτος στον Φλόκα, τον πλησίασε ταραγμένος και αμήχανος, και αρκετά φοβισμένος του είπε:

- Κύριε Σεφέρη, ξέρετε ότι πριν από λίγο μεταδόθηκε μια δήλωσή σας κατά των Συνταγματαρχών από το BBC;
- Το ξέρω, είπε ο ποιητής.

Και γυρίζοντας στην κυρία Μαρώ που τον συνόδευε:

- Σε παρακαλώ, της είπε, δώσ' του ένα αντίτυπο να το διαβάσει με την ησυχία του.

Και η κυρία Σεφέρη, η οποία είχε φροντίσει να δακτυλογραφήσει σε μερικά αντίτυπα τη δήλωση, πρόσφερε ένα στον ταραγμένο και αμήχανο και αρκετά φοβισμένο πολιτικό μας.

Ένας από τους γνωστότερους ποιητές της γενιάς του '30 συνεχάρη τον Σεφέρη, όταν συναντήθηκαν σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας.

- Γιατί με συχαριάζεις; του είπε ο Σεφέρης. Μήπως αρραβωνιάστηκα;
- Σας συγχαίρω, είπε ο άλλος, για τη δήλωσή σας. Αν μου το λέγατε, θα την κάναμε μαζί.
- Αλλά μπορείς να κάνεις και συ μόνος σου τη δική σου δήλωση τώρα, απάντησε ο Σεφέρης.

Δεν θέλω να βάλω σε τάξη, κατά χρονολογική σειρά, αυτές τις αναμνήσεις. Προτιμώ να τις καταγράψω όπως μου έρχονται — η μνήμη πολλές φορές καταργεί το χρόνο ή τον υπερβαίνει και λειτουργεί πιο ζωντανά, πιο αποκαλυπτικά μέσα από τις δικές της επιλογές. Συνεχίζω έτσι, λοιπόν.

Την Πρωταπριλιά του 1971, λίγους μήνες πριν από το θάνατό του, μου έγραφε:

Καλά ήταν που μας ήρθες. Το χάρηκα και συλλογίστηκα κά-
θε φορά που κάνουμε περίπατο μαζί στην εξοχή μου
προσφέρεται ένα ποίημα:

Στο Δρούβα έγραψα το «Ο λ υ μ π ί α, Κ' αι. μ.Χ.» και
τώρα στο Σούνιο το «Ε π ί α σ π α λ ά θ ω ν...». Τ' αντι-
γράφει και τα δυο η Μ. και τα στέλνω. Γράψε μια λέξη πως
τα έλαβες κ.τ.λ.

Γεια
Σεφέρης

Μετά από λίγες μέρες έλαβα τα δυο ποιήματα σε δυο ξεχωριστά
δαχτυλόγραφα.

Και τα δύο περιλαμβάνονται στο Β' μέρος του *Τετραδίου γυ-
μνασμάτων Β'* με άλλα τρία ποιήματα («Γράμμα στον Rex
Warner», «Οι γάτες τ' Αϊ-Νικόλα» και «Ίππιος Κολωνός»), τα
οποία, όπως γράφει ο φιλολογικός επιμελητής της συλλογής Γιώρ-
γος Σαββίδης, ο Σεφέρης «ολοκλήρωσε στα τέσσερα τελευταία
χρόνια του».

«Είναι παράξενο πώς γράφει κανείς ποιήματα». Τα λόγια τούτα
του Γιώργου Σεφέρη, ειπωμένα σε μια συνομιλία του με τον Θωμά
Έλιοτ, με ξαναγυρίζουν ολοένα στα δυο αυτά ποιήματα.

Η αγάπη και η τύχη με φέρανε να βρεθώ κοντά του, όταν του
«π ρ ο σ φ έ ρ θ η κ α ν». Βρέθηκα, θα έλεγα, κοντά στην αλήθεια
της ποιητικής έκφρασης, που όσο κι αν την πλησιάσουμε σε βάθος,
τόσο μένουν ανέγγιχτες από κάθε εξήγηση οι αφορμές της.

Αν η μόνη αποκάλυψη είναι το ποίημα, τα άλλα, δηλαδή ο εσω-
τερικός τρόπος του ποιητή και τα σύνεργα της τέχνης του, είναι
«π ρ ά γ μ α τ α α π ο μ ο ν ω μ έ ν α π ι ό τ ε ρ ο α κ ό μ η κ ι
α π ό τ ο π ο ί η μ α», όπως θα έλεγε ο ίδιος. Έτσι η μαρτυρία μου
τούτη σταματάει εκεί όπου αρχίζει μια ψυχική υπόθεση κλειστή για

τον καθένα. Τόσο κλειστή και παράξενη, όσο είναι «παράξενο πώς γράφει κανείς ποιήματα».

Δεν θα τολμούσα ποτέ να μιλήσω για πράγματα που τ' αναγνώρισα αμέσως στα δυο εκείνα ποιήματα, όπως τα έζησα κοντά στον Σεφέρη, αν δεν μου έδινε ο ίδιος μια κάποια απόμακρη ενθάρρυνση μέσα από το γράμμα του που σας προανέφερα. Πρώτα, γιατί είναι ακατόρθωτο να μεταδώσεις μια τέτοια συγκίνηση. Κι έπειτα, γιατί η φωνή του ποιητή είναι αναντικατάστατη, και κάθε απόπειρα ερμηνείας των «γεγονότων» που προκάλεσαν αυτή τη φωνή θα έμοιαζε με τη μάταιη δουλειά εκείνου του Όκνου, τιμωρημένου στον Κάτω Κόσμο να πλέκει ένα σκοινί από τρυφερά καλάμια που το 'τρωγε πίσω του αδιάκοπα ένα γαϊδούρι.

Θα σας μιλήσω πρώτα για το «Ολυμπία, Κ' αι. μ.Χ.». Στις 23 του Απριλίου, μνήμη τ' Αϊ-Γιώργη, κατά τις 8 το πρωί συναντήθηκα στην Ολυμπία με τον ποιητή και την κυρία Μαρώ Σεφέρη. Με περίμεναν στο ξενοδοχείο «ΣΠΑΠ» όπου θα έμεναν λίγες μέρες, περαστικοί για μια εκδρομή στο Μοριά. Θ' ανεβαίναμε να λειτουργήσουμε στο εκκλησάκι του Αϊ-Γιώργη, στο Δρούβα.

Το Δρούβα είναι το παλιό χωριό της Ολυμπίας — λίγα σπίτια και χτήματα πάνω στο λόφο που βρίσκεται δυτικά και κατάντικρυ στο Κρόνιο και την Ιερή Άλτη· σήμερα σχεδόν ακατοίκητο. Οι ντόπιοι το εγκαταλείψανε με τα χρόνια και οι περισσότεροι γύρεψαν να προκόψουν με τ' «αγαθά» του τουρισμού, χτίζοντας το νέο χωριό ανάμεσα στη δυτική όχθη του Κλαδέου και στα ριζά του Δρούβα.

Οι πλαγιές του λόφου είναι κατάφυτες με πεύκα. Ξεκινήσαμε ανεβαίνοντας τα σκαλώματα, πίσω από το ξενοδοχείο. Γλιστρούσαμε στις πευκοβελόνες και πιανόμασταν από τα χαμηλά κλαδιά των πεύκων, που λυγίζανε από το βάρος μας. Θυμάμαι πως η κυρία Μαρώ προχωρούσε πιο εύκολα και μας άφηνε πίσω. Πιο πάνω βρήκαμε το χαλικοστρωμένο τότε δρομάκι. Η μέρα ήταν ζεστή, εί-

χαμε ιδρώσει και λαχανιάζαμε. Κελαηδούσαν πουλιά. Στα πόδια μας κεντήματα των πεύκων, καθώς περνούσε το φως ανάμεσα στις βελόνες τους που σάλευαν ολοένα με το αεράκι. Κάθε τόσο η βαθιά τους ανάσα.

Χαιρετούσε πρώτος ο ποιητής όσους συναπαντούσαμε. Θα είχε κανείς την εντύπωση πως χαιρετούσε συχωριανούς του. Ο τόνος άλλαξε μόνο με μια γρήα Αγγλίδα που μας νόμισε τουρίστες, μας εσταμάτησε αυθόρμητα και, με διάθεση φλυαρίας, μας είπε πως το τοπίο πιο ψηλά είναι εκπληκτικό —κάτι τέτοιο.

Κοντά στην παλιά βρύση μάς προσπέρασε ένα κορίτσι. Τη φέρνω τώρα σαν όνειρο. Πάνω σε μούλα ή άλογο, μόλις εσάλεψε τα χείλια καλημερίζοντας. Το κορμί της λικνιζόταν μέσα στο φως, καθισμένη γυναίκεια, κρατώντας με χάρη το καπίστρι. Χάθηκε στο στρίψιμο καθώς ακούγονταν τα πέταλα στην ανηφόρα.

Μπήκαμε στην εκκλησιά κοντά στην απόλυση. Το εικόνισμα του Αϊ-Γιώργη, στολισμένο με λουλούδια. Τα πιο πολλά γλυσίνες. Μιαν άλλη μέρα έλεγα στον Σεφέρη πως στον τόπο μας συνηθίζουν να λένε τις γλυσίνες και πασχαλιές. Ανάψαμε ο καθένας το κερί του και προσκυνήσαμε. Η κυρία Μαρώ πήγε με τις γυναίκες. Στον Σεφέρη και σε μένα πρόσφεραν τα στασίδια τους δυο ηλικιωμένοι με την απροσποίητη ευγένεια των ανθρώπων του χωριού. Μου έγνεψε να δεχθούμε. Δίπλα μου τον άκουγα να σιγοψέλνει το «Χριστός Ανέστη» συνοδεύοντας τη βροντερή φωνή του παπά, που στεκότανε τώρα μπροστά στην Ωραία Πύλη. Γύρισα και του ψιθύρισα:

- Ο Παπακένταυρος!
- Τον γνώρισα, είπε και χαμογέλασε.

Του είχα δείξει το άγαλμα ενός Κένταυρου καθώς κοιτάζαμε μαζί το δυτικό αέτωμα του Ναού του Ολυμπίου Διός. Του έλεγα πως η μορφή του Κένταυρου έμοιαζε πολύ με του παπά της Ολυμπίας

—πρώτος το παρατήρησε ο φίλος μου ζωγράφος Δανιήλ, και στους περιπάτους μας εκεί, κάθε φορά που συναντούσαμε τον ψηλόσωμο παπά, μας άρεσε να τον λέμε «ο Παπακένταυρος». Ο Σεφέρης διασκέδαζε με κάτι τέτοιες παραξενιές. Το παρατσούκλι φάνηκε ότι τον κέντριζε. Και να, σήμερα λειτουργούσε ο Παπακένταυρος.

Μετά την απόλυση βγήκαμε στον περίβολο. Πίσω από την εκκλησιά υπάρχουν παλιά μνήματα, χορταριασμένα. Περπατήσαμε ανάμεσα στους σταυρούς κοιτάζοντας κάτω τις στέγες, τους τουρίστες, το χώρο των ανασκαφών, «τ' αρχαία μνημεία και τη σύγχρονη θλίψη». Τότε, ένα παιδί στάθηκε μπροστά μας και μας κοίταζε επίμονα. Ο Σεφέρης το ρώτησε:

- Πώς σε λένε;
- Γιώργη.
- Χρόνια σου πολλά. Και μας Γιώργηδες...

Έβγαλε κι έβαλε κάτι μέσα στο χέρι του παιδιού.

- Για τη γιορτή σου.
- Χρόνια πολλά, είπε εκείνο και, χωρίς να κοιτάξει τι του έδωσαν, έφυγε τρέχοντας.

Βγαίνοντας έξω από το χωριό προχωρήσαμε πιο ψηλά. Φτάσαμε στην κορφή του λόφου και καθήσαμε κάτω από μια μεγάλη ελιά. Πέρα κατά τη Δύση ο Αλφειός, και στο βάθος το Ιόνιο. Η κυρία Μαρώ βρήκε στο χορτάρι ένα τετράφυλλο τριφύλλι. Σπάνια τύχη γι' αυτήν. Θυμήθηκα το χái-κái του Σεφέρη:

*Στον κάμπο οút' ένα
τετράφυλλο τριφύλλι·
ποιος φταίει απ' τους τρεις;*

Κατά το μεσημέρι χωρίσαμε κάτω στο χωριό. Πέρασε από κείνη τη μέρα ένας χρόνος. Και ξαφνικά, σε γράμμα του της 3/4/64, μου έγραφε ανάμεσα σε άλλα:

Σου εσωκλείω λίγους αλαφρούς στίχους που έγραψα με τη μνήμη εκείνης της όμορφης μέρας π' ανεβήκαμε στο Δρούβα. Βιάστηκα να σου γράψω, γιατί φεύγω σε λίγες μέρες για τη Θεσσαλονίκη και δεν ξέρω αν, με τ' απρόοπτα που φέρνει η κάθε μέρα, θα 'βρισκα τη διάθεση να σου πω τις ευχές μου πριν από τον ερχόμενο Αϊ-Γιώργη. Σ' ευχαριστώ που με θυμήθηκες.

Με την αγάπη μου
Γιώργος Σεφέρης

Και μου έστειλε σε χειρόγραφο μια πρώτη μορφή του ποιήματος, το οποίο και μου αφιέρωνε.

Και πάλι ύστερα από πέντε χρόνια, στις 14/7/69, μου έστειλε το ποίημα σε δεύτερη γραφή. Σας το παραθέτω τώρα στην τελική του μορφή:

ΟΛΥΜΠΙΑ, Κ' ΑΙ. Μ.Χ.
του Γιώργη Παυλόπουλου

*Η Δεσποινίς Πίτυς εδώ λατρεύει τους αρχαίους.
Στενάζει με το βιαστικό Βοριά
με το Νοτιά δακρύζει·
πιάνει βελόνες και κεντά
κεντά κεντά
με το Γαρμπή και το Σιρόκο.*

*Η Δεσποινίς Πίτυς ονειρεύτηκε την αυγή
πως την κοιμούνταν ένας Λάπιθος κι αφού τη χάρηκε
ξανάγινε άγαλμα σε κάποια στέγη·
τον έχει ακόμη στην ψυχή της, τέτοιο αγόρι.*

*Καθώς ανέβαινε σήμερα στην εκκλησιά
ψηλά στο Δρούβα με μαύρη μούλα
αυτόν συλλογίζονταν.*

*Μέρα τ' Αϊ-Γιώργη και το εικόνισμα ζωσμένο
γλυσίνες ή πασχαλιές, καθώς τις λεν οι ντόπιοι·
λειτουργάει ο Παπακένταυρος.*

*Η Δεσποινίς Πίτυς προσεύχεται, μια κίνηση στα
χείλια της το δείχνει
ή μήπως είναι σχήμα του φιλιού;
Πίσω της αθέατος, λαίμαργος κι απίστευτα παρών
ο ΠΙΤΥΟΚΑΜΠΤΗΣ*

1963-Μάης 1970

Οι τρεις γραφές του ποιήματος, των δύο σχεδιασμάτων και η τελική, δεν αφήνουν καμιάν αμφιβολία ότι το «Ολυμπία, Κ' αι. μ.Χ.» είναι από τα τελειωμένα του Σεφέρη. Άλλωστε ο ίδιος, στην περικοπή από γράμμα του που παρέθεσα πιο πάνω, δηλώνει ξεκάθαρα ότι και τα δυο ποιήματα («Ολυμπία, Κ' αι. μ.Χ.» και «Επί ασπαλάθων...») του «προσφέρθηκαν» — «Μου δόθηκαν» λέει για τα ποιήματα του *Ημερολογίου καταστρώματος Γ'*).

Άνοιξα τούτη την παρένθεση γιατί θέλω ν' αναφέρω εδώ ότι ο Σεφέρης έδειχνε μεγάλη επιφυλακτικότητα στο χαρακτηρισμό «ανέκδοτα έργα» ή «ανέκδοτα ποιήματα» — λέξεις που δεν εκφράζουν πάντοτε τα κατάλοιπα ενός τεχνίτη, όσα μπορεί να βρεθούν μετά το θάνατό του. Ξέρω ότι σε όλη τη ζωή του φρόντιζε να ξεκαθαρίζει με προσοχή τα χαρτιά του. Και τον άκουσα να λέει συχνά πως όσα κρατάει στα συρτάρια του ο δημιουργός, χωρίς ν' αποφασίσει να τα συμπεριλάβει στο έργο του μέχρι την ώρα του θανάτου του, πρέπει να τα δεχτούμε μόνο ως βοηθητικά στοιχεία της δουλειάς του, γυμνάσματα ή και παιγνίδια.

Ακόμη, οι τρεις αυτές γραφές θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν να παρακολουθήσουμε, έστω και από πολύ πλάγια, την πρόοδο της δουλειάς του Σεφέρη πάνω σ' ένα ποίημα· ένα ποίημα που άρχισε να το γράφει το 1963 και το τελειώνει το 1969. Θα έλεγα την προσήλωση ενός μεγάλου μάστορα στη δουλειά του.

Προσωπικά, για μένα, είναι το δώρο της φιλίας του. Το πιο πολύτιμο που δέχτηκα ποτέ. Κι όσο για την προσέγγιση του ποιήματος, ο επαρκής αναγνώστης μπορεί εύκολα να συσχετίσει τις αναφορές του ποιητή στους δυο μύθους: της Νύμφης που μεταμορφώθηκε σε πεύκο και του διαβόητου ληστή του Ισθμού της Κορίνθου.

Το δεύτερο ποίημα είναι το πολύ γνωστό «Επί ασπαλάθων...». Γράφτηκε στις 31 Μαρτίου 1971, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά μεταφρασμένο από τον ίδιο τον ποιητή στην παρισινή εφημερίδα *Le Monde* την 27η Αυγούστου 1971 και μετά το θάνατό του στην εφημερίδα *Το Βήμα* την 23η Σεπτεμβρίου 1971. Περιλήφθηκε στα *Νέα Κείμενα* που εκδόθηκαν στη συνέχεια των *18 Κειμένων* κατά την περίοδο της δικτατορίας των Συνταγματαρχών.

Ήταν Πέμπτη, 25 Μάρτη 1971. Μέρα του Ευαγγελισμού. Πήγαμε στο Σούνιο για μian ανάσα — ο Σεφέρης, η κυρία Μαρώ, ο δικηγόρος Τ. Λουμιώτης κι εγώ. Φτάσαμε εκεί κοντά στο μεσημέρι. Εκεί συναντηθήκαμε με τον Άγγλο ποιητή Peter Levi και τον καθηγητή στην Οξφόρδη Brendan McLoughlin. Μετά από έναν σύντομο περίπατο γευματίσαμε όλοι μαζί σ' ένα μαγαζάκι μπροστά στο ακρογιάλι. Μέρα πικρή — τίποτ' άλλο δεν μπορώ να πω για τα συναισθήματά μας. Στο τραπέζι κάθε κουβέντα μας γύριζε γρήγορα στη σιωπή, μέσα στην ανησυχία μας για κείνους που βασανίζονταν ή πέθαιναν στα μπουντρούμια και στα στρατόπεδα των δικτατόρων. Ανάμεσά τους πόσοι φίλοι.

Θυμάμαι πως το σκοτεινιασμένο πρόσωπο του Σεφέρη φωτίστηκε λίγο μονάχα, όταν κάποιος ρώτησε για την τεχνική ή τον τύπο του λίμερικ.

— Ο Ληρ έγραψε τα καλύτερα, είπε.

Σαν σηκωθήκαμε να φύγουμε με πήρε παράμερα:

— Έχω γράψει κι εγώ κάμποσα. Θέλεις ν' ακούσεις;

Ακούμπησε στο μπαστούνι του κι αποστήθισε δυο-τρία. Στην αργόσυρτη βαθιά φωνή του, κάπως κουρασμένη, υπήρχε ο τόνος του κωμικού και του παράξενου που ταίριαζε σ' αυτά. Τα πιο αθυρόστομα λίμερικς που έχω ακούσει μέχρι σήμερα.

Καθώς προχωρούσαμε για το αυτοκίνητο, δεν θυμάμαι ποιος πρότεινε ν' ανέβουμε στην πλαγιά του λόφου που βρίσκεται πίσω από το λιμανάκι. Εκείνη την εποχή ο ποιητής υπέφερε από το πόδι του. Σχεδόν το έσερνε. Η ανάβαση σ' ένα κακοτράχαλο μονοπάτι θα ήταν τρομερά κουραστική για κείνον. Ωστόσο ο ίδιος επέμενε πως θα τα κατάφερνε. Το μονοπάτι άρχιζε κάπου εκεί, θαρρώ πίσω από το ξενοδοχείο «Τρίτων». Ξεκινήσαμε κι ανεβαίνοντας σιγά σιγά, φτάσαμε ψηλά σ' ένα πλάτωμα. Το χώμα ήταν κόκκινο κι άρχιζε να πρασινίζει. Υπήρχαν εκεί σημάδια ενός δρόμου των κλασικών χρόνων και γύρω σκόρπιες πέτρες από αρχαία ερείπια.

Σταθήκαμε κι ανασάναμε τον καθαρό αέρα. Ανατολικά, μέσα στο απαλό ανοιξιάτικο φως, φαίνονταν αχνές οι κολόνες του Ναού του Ποσειδώνα. Κάτω η θάλασσα. Δυτικά οι «Πέντε βίγλες» — λίγο ασημί πάνω στη ράχη του φιδιού της κυματιστής βουνοκορφής.

Η κυρία Μαρώ, μ' ένα σκαλιστήρι που το είχε φέρει μαζί της, έβγαζε από το χώμα κάτι μικρά λουλούδια με τις ρίζες, για να τα φυτέψει στον κήπο της. Τότε κάποιος πρόσεξε εκεί έναν αγριόθαμνο, αγκαθωτό και ξερό. Έγινε κουβέντα. Ο Peter Levi είπε ότι είναι τρίβολος. Κάθε κλωναράκι του έχει τρεις βελονωτές αιχμές —τριβόλια. Από τούτον το θάμνο οι αρχαίοι πήραν ίσως την ιδέα να φτιάξουνε τους σιδερένιους τρίβολους. Αυτούς που μεταχειρίζονταν στους πολέμους για να εμποδίσουν το πέρασμα του εχθρικού στρατού. Τους έριχναν κατά ποσότητες στο χώμα. Πιο πολύ σακατεύονταν τ' άλογα. Βρίσκεις αρκετούς σε μουσεία.

Ο Σεφέρης άκουγε παράμερα, σαν συλλογισμένος. Ξαφνικά μου έδειξε έναν άλλο θάμνο, γεμάτον με βελόνια και κίτρινα άνθη.

- Ξέρεις πώς τον λένε; με ρώτησε.
- Ασφάλαχτο, είπα.

Ο νους μου πήγε σε κείνο το λιανοτράγουδο:

«Ασφάλαχτέ μου, τι κεντάς; βάτε μου, τι αγκυλώνεις;».

- Κάτι μου θυμίζει αυτό το όνομα. Δεν ξέρω..., είπε αόριστα.

Από κείνη τη στιγμή μέχρι που γυρίσαμε στην Αθήνα, ο ποιητής απέφυγε κάθε κουβέντα. Στο αυτοκίνητο έδειχνε κουρασμένος, ποτέ άλλοτε δεν είδα το πρόσωπό του τόσο βαθιά σκαμμένο.

Το άλλο βράδυ πήγα στο σπίτι του με κάποια ανησυχία. Χάρηκα που τον έβρισκα καλά, με δέχτηκε σχεδόν χαρούμενος. Σε μια στιγμή, μου είπε:

- Ξέρεις, χθες γυρίζοντας, βρήκα τους ασπάλαθους στον Πλάτωνα. Είναι στην *Πολιτεία*.
- Ποιους ασπάλαθους; ρώτησα χωρίς να καταλαβαίνω.
- Εκείνους τους κίτρινους θάμνους που είδαμε στο Σούνιο...

Ήταν 26 Μάρτη 1971. Στις 31 του ίδιου μήνα είχε τελειώσει το ποίημα «Επί ασπαλάθων...». Την άλλη μέρα μου το έστειλε.

Σας το παραθέτω:

«ΕΠΙ ΑΣΠΑΛΑΘΩΝ...»

*Ήταν ωραίο το Σούνιο τη μέρα εκείνη του Ευαγγελισμού
πάλι με την άνοιξη.*

*Λιγοστά πράσινα φύλλα γύρω στις σκουριασμένες πέτρες
το κόκκινο χώμα κι ασπάλαθοι
δείχνοντας έτοιμα τα μεγάλα τους βελόνια
και τους κίτρινους ανθούς.*

5

*Απόμακρα οι αρχαίες κολόνες, χορδές μιας άρπας αντηχούν
ακόμη...*

Γαλήνη.

— Τι μπορεί να μου θύμισε τον Αρδιαίο εκείνον;

Μια λέξη στον Πλάτωνα θαρρώ, χαμένη στον μυαλού

τ' αυλάκια·

10

τ' όνομα του κίτρινου θάμνου

δεν άλλαξε από εκείνους τους καιρούς.

Το βράδυ βρήκα την περικοπή:

«Τον έδεσαν χειροπόδαρα» μας λέει

«τον έριξαν χάμω και τον έγδαραν

15

τον έσυραν παράμερα τον καταξέσκισαν

απάνω στους αγκαθερούς ασπάλαθους

και πήγαν και τον πέταξαν στον Τάρταρο, κουρέλι».

Έτσι στον κάτω κόσμο πλέρωνε τα κρίματά του

ο Παμφύλιος Αρδιαίος ο πανάθλιος Τύραννος.

20

31 του Μάρτη 1971

Θα συμπληρώσω με τούτη τη μνήμη: Μια μέρα στη Χαλκίδα κοιτάζαμε τα νερά του Ευρίπου — εκείνο το αρμονικό στρούφισμα σε χιλιάδες παραλλαγές, καθώς ξαναγύριζε το ρέμα με την παλίρροια. Οι δίνες σχημάτιζαν άπειρα νερένια οράματα, φευγαλέα, αλλάζοντας από στιγμή σε στιγμή, σβήνοντας το ένα μέσα στο άλλο — ένας χορός δαιμονικός της ανεξάντλητης θάλασσας.

— Κοίτα! μου είπε ο Σεφέρης.

Και πρόστεσε μετά από μικρή σιωπή:

— Εκείνο το ωραίο άγαλμα έχει κάτι από τούτον το ρυθμό. Ο μάστορας που το έφτιαξε πρέπει να κοίταζε πολύ σε τούτα τα νερά.

Μιλούσε για το άγαλμα που παρασταίνει τον Θησέα αρπάζοντας τη βασίλισσα των Αμαζόνων Αντιόπη — από το αέτωμα

του Ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα της Ερέτριας. Το είχαμε θαυμάσει πριν από λίγο στο μουσείο της πόλης. Θυμάμαι πάντα την παρατήρηση αυτή του σοφού τεχνίτη, ειπωμένη «με τ ο ν τ ρ ό π ο τ ο υ Γ. Σ.», υποδηλώνοντας τη σχέση ανάμεσα στη φύση των πραγμάτων και στα έργα της τέχνης, τα «έργα της αγάπης». Ίσως η ίδια παρατήρηση μπορεί να φωτίσει καλύτερα τούτη τη μαρτυρία μου για τη δημιουργία των δύο ποιημάτων: «Ολυμπία, Κ' αι. μ.Χ.» και «Επί ασπαλάθων...».

Ένα βράδυ στο σπίτι του, στην περίοδο της Χούντας, πάνω στην κουβέντα αναφέραμε κάποιο όνομα, δεν θυμάμαι ποιο, κι αμέσως ο Σεφέρης φύσηξε «ΦΟΥ» σαν να έσβηνε ένα κερί και είπε με έμφαση: «Natacha! Plus de Natacha!». Την ίδια στιγμή κοιτάχτηκαν με την κυρία Μαρώ σαν να υπονοούσαν κάτι το συμφωνημένο. Το περιστατικό μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση, όμως απέφυγα από λεπτότητα να ρωτήσω.

Αργότερα η κυρία Μαρώ μου εξήγησε πως ήταν μια φράση από το κινηματογραφικό έργο «Μοσχοβίτικες Νύχτες» του Ρωσοεβραίου σκηνοθέτη Αλέξη Γκρονόφσκυ, γυρισμένο στα 1934. Πρωταγωνιστές ο Χάρρυ Μπωρ, η Άννα Μπέλα και ο Πιέρ Ρισάρ Βιλμ, ονόματα πολύ γνωστά του γαλλικού κινηματογράφου.

Στη συγκεκριμένη σκηνή του έργου υπήρχε μια σειρά από κεριά αναμμένα πάνω σ' ένα τραπέζι. Κάθε κερί συμβόλιζε και έναν φίλο. Ο Χάρρυ Μπωρ, που έπαιζε το ρόλο ενός μουζίκου, σε μια στιγμή παραφοράς έσβηνε ένα ένα τα κεριά, λέγοντας τα ονόματα των φίλων του που τον είχαν εγκαταλείψει. Το τελευταίο κερί ήταν της Νατάσας, μιας αγαπημένης γυναίκας που κι αυτή τον εγκατέλειψε κι έφυγε με έναν αξιωματικό.

Καθώς φύσαγε λοιπόν το τελευταίο κερί, το κερί της Νατάσας, κλαίγοντας σπαραχτικά, έλεγε εκείνο το «Pff Natacha! Plus de Natacha» — «ΦΟΥ Νατάσα! Δεν υπάρχει πια Νατάσα».

Αυτή ακριβώς τη φράση συνήθιζαν να τη λένε συνθηματικά ο

ποιητής και η κυρία Μαρώ κάθε φορά που αναφέρονταν σε κάποιο φιλικό πρόσωπο, το οποίο τελικά αποσκίρτησε, τους αρνήθηκε ή τους εγκατέλειψε.

Θα ήθελα τώρα να πω ότι μερικοί «φίλοι» τους εξαφανίστηκαν και διέκοψαν τη σχέση τους με τον Σεφέρη μετά τη δήλωσή του κατά των Συνταγματαρχών.

Πέρασαν περίπου πέντε μήνες από την ημέρα που μεταδόθηκε η δήλωση από το BBC και στο διάστημα αυτό δεν μπόρεσα να πάω στην Αθήνα. Στο μεταξύ έγραψα ένα ποίημα που με βασάνιζε πολύ καιρό και που το είχα αφιερώσει στον ποιητή. Όταν το τελείωσα ήθελα να του το δώσω με τα ίδια μου τα χέρια και τότε πήγα στην Αθήνα.

Εκεί συνάντησα τον γνωστό Άγγλο ποιητή Peter Levi, φίλο μου και φίλο του Σεφέρη. Ο Levi μου είπε:

- Χθες ήμουν στο σπίτι του Σεφέρη και με ρωτούσε για σένα. Ρωτούσε μήπως κι εσύ δεν συμφωνείς με τη δήλωσή του και γι' αυτό εξαφανίστηκες. Πάνε κάμποσοι μήνες που δεν σε είδε.

Αληθινά πικράθηκα πολύ. Ύστερα σκέφτηκα πως ο ποιητής μπορεί να είχε δίκιο, αφού αμέλησα τόσο καιρό να του γράψω ή να τον επισκεφτώ. Κι από την άλλη μεριά, όλοι κρινόμαστε σε μια στιγμή μεγάλης δοκιμασίας, όπως εκείνη στις μαύρες μέρες της Χούντας.

Τηλεφώνησα αμέσως στον ποιητή και μου είπε ότι θα με δεχτεί το ίδιο βράδυ. Πήγα κατά τις 7. Ήταν η μόνη φορά που δε βγήκε στο κεφαλόσκαλο να με καλωσορίσει. Τον βρήκα στο γραφείο του σκυφτό πάνω στα χαρτιά του. Είπα «καλησπέρα» και αφού πέρασαν μερικά κρίσιμα λεπτά σιωπής, με αντιχαιρέτισε με αργή, κουρασμένη και κάπως αυστηρή φωνή.

Κάθησα απέναντί του και κρατούσα το φάκελο με το ποίημα. Αφού είπαμε τις πρώτες κουβέντες, με ρώτησε:

- Τι μας φέρνεις πάλι εκεί, δείχνοντας το φάκελο, σαν να ήξερε ότι το περιεχόμενό του προοριζόταν για κείνον.

- Εσείς μου έχετε δώσει πολλά. Εγώ δεν έχω τίποτ' άλλο από τούτο να σας δώσω, του είπα και άφησα το φάκελο πάνω στο τραπέζι.

Ο ποιητής τον άνοιξε και διάβασε το ποίημα. Έπειτα το άφησε σε μια άκρη χωρίς να ειπεί τίποτα και συνεχίσαμε την κουβέντα. Αλλά μετά από λίγο μου ζήτησε συγγνώμη για να το ξαναδιαβάσει.

Το ξαναδιάβασε τώρα προσεχτικά κι εγώ τον παρακολουθούσα αμίλητος. Όταν τελείωσε, μου έκανε δύο υποδείξεις. Σ' έναν στίχο έγραφα: *«κάποιος ξεκάρφωνε τους νεκρούς — το χώμα και τα κόκκαλα»*. Μου είπε να τον πυκνώσω: *«κάποιος ξεκάρφωνε τους νεκρούς — χώμα και κόκκαλα»*. Σ' έναν άλλο στίχο έγραφα: *«ήταν σκοτεινά κι ανάβοντας το λυχνάρι για να φωτηθούμε»*. Μου είπε ότι το ρήμα «φωτηθούμε» δεν είναι σωστό, πρέπει να γίνει «φωτιστούμε».

Του είπα ότι ο αόριστος «φωτήθηκα» ή «φωτηθήκαμε» συνηθίζεται όταν εκφράζουμε το φως που παίρνουμε από τον Ήλιο, από το φεγγάρι ή από μια λάμπα, από ένα φανάρι κ.λπ. Λέμε, λόγου χάρη: *«Ξεκινήσαμε νύχτα από την Αθήνα και τα ξημερώματα φωτηθήκαμε στην Κόρινθο»*. Ή: *«Άναψα τη λάμπα για να φωτηθώ»*. Ενώ ο αόριστος «φωτίστηκα» ή «φωτιστήκαμε» πηγαίνει μόνον όταν εκφράζουμε τα φώτα των γνώσεων που παίρνουμε από ένα δάσκαλο, από ένα βιβλίο, από τις σπουδές μας κ.λπ. Λέμε, λόγου χάρη: *«Διαβάσαμε αυτό το σπουδαίο βιβλίο και φωτιστήκαμε»*. Ή: *«Είχα έναν καλό δάσκαλο και φωτίστηκα από τη διδαχή του»*. Ο Σεφέρης έμεινε σκεπτικός. Ήταν προφανές ότι δεν τον είχα πείσει.

- Καλά, μου είπε, θα το κοιτάξω και θα σου ειπώ.

Αργότερα, σε μια άλλη συνάντησή μας, ήταν κατηγορηματικός. Το σωστό είναι «φωτιστούμε», όχι «φωτηθούμε». Κι εγώ το δέχτηκα.

Είναι βέβαιο ότι ο ποιητής απέφευγε τους ιδιωτισμούς, που πολλές φορές δεν βοηθάνε στην ακρίβεια της ποιητικής έκφρασης και χαλαρώνουν το αισθητικό αποτέλεσμα.

Ωστόσο δεν εξέφρασε καμιά γνώμη για το ποίημα. Όμως, όπως πληροφορήθηκα κατόπιν, ο Σεφέρης μοίρασε μερικά δακτυλογραφημένα αντίγραφα σε φίλους του. Έλαβα τότε, ξαφνικά, θερμά γράμματα από τον Πεντζίκη και τον Λορεντζάτο που το εγκωμιάζαν.

Έχει περιληφθεί στην πρώτη μου συλλογή *Το κατώγι* με τον ομώνυμο τίτλο. Σας το παραθέτω:

ΤΟ ΚΑΤΩΓΙ

Μνήμη του Μακρυγιάννη

Στον Ποιητή Γιώργο Σεφέρη

*Βρεθήκαμε τότε κλεισμένοι με τον Ποιητή σ' ένα παλιό
σπίτι
κι άρχισα πάλι να ψάχνω για τα χαρτιά ενός δικού μας
που γύρευε Δικαιοσύνη
ακούγοντας ολοένα τη φωνή του να λιγοστεύει χωρίς να
παραδίνεται
τη φωνή του ν' αντέχει όσο είναι ο κόσμος τούτος κι α-
κόμη
όταν κανένας πια δε θα υπάρχει.*

*Ήταν σκοτεινά κι ανάβοντας το λυχνάρι για να φωτι-
στούμε
είδα μια κασέλα και την άνοιξα με την τρεμούλα
της ελπίδας
όμως δε βρήκα τίποτε, μονάχα σκόνη από φθαρμένα
πράγματα που έλιωναν και τα 'τρωγε ο καιρός
και μια πιστόλα φυλαγμένη στο βάθος· δοκίμασα θαρρώ
να την κρατήσω.*

*Ο αγέρας κατεβαίνοντας από το κάστρο δαιμόνιζε το σπίτι
και στο κατώγι θάλεγες πως κάποιος ξεκάρφωνε τους
νεκρούς*

—χώρα και κόκκαλα. Έπειτα ησυχία. Και πάλι ο αγέρας
σαν ποδοβολητό αλόγον κοντά στον τοίχο του περιβολιού
έφευγε ξαναγύριζε και ξαφνικά πηδώντας το λάκο του
ονείρου μου
μπήκε στην αυλή, ακούστηκαν στις πλάκες καθαρά τα
πέταλά του
πέρασε τα χαγιάτικα κι ανέβηκε τριποδίζοντας τη σκάλα.
Σπρώχνοντας τότε την πόρτα στάθηκε ανάμεσά μας
λυτό ξεκαπίστρωτο λαχανιάζοντας ιδρωμένο ένα άσπρο
άλογο.
Μας κοίταξε περίλυπο στα μάτια και σηκώνοντας το πόδι
χτύπησε δυνατά στο πάτωμα με την οπλή κι έσπασε το
σανίδι.
«Σκύψε, τι βλέπεις;» μου είπε ο Ποιητής
και γονατίζοντας πάνω από το μαύρο άνοιγμα
είδα και γνώρισα και κάτω πλήθος αλυσοδεμένους
γεμάτο το κατώγι λιωμένα κορμιά που στενάζανε και
γύρευαν Δικαιοσύνη.
Έτσι με πήρανε τα κλάματα καθώς ξημέρωνε
και βγήκα κι ακούμπησα στον τοίχο του περιβολιού.
Γύρω μου κανείς. Μήτε ο Ποιητής μήτε το άσπρο άλογο.
Χάραζε η μέρα σκοτεινή. Μονάχα πίσω από τα κυπαρίσσια
το φως ενός σπαθιού κρεμόταν στον αγέρα.

Απρίλης 1969

Ο Φρόντ, σε μια μελέτη του με τίτλο «Το θέμα της εκλογής των
θηκών», αναφερόμενος στη φαιδρή εκείνη σκηνή της εκλογής ανά-
μεσα στα τρία κουτιά από τους υποψήφιους γαμπρούς στον
Έμπορο της Βενετίας, διατείνεται ότι ο Σαίξπηρ δεν την επινόησε
αλλά την πήρε από την «Gesta Romanorum», μια συλλογή
ιστοριών που διαδόθηκε πολύ κατά τον Μεσαίωνα.

Και η Βούλα Δαμιανάκου, στην εισαγωγή της ελληνικής μετάφρασης του *Εμπόρου της Βενετίας*, από την ίδια και τον Βασίλη Ρώτα, γράφει: «Ο μύθος του έργου είναι πλεγμένος από περισσότερους μύθους, που τα στοιχεία του, δηλαδή οι καθέκαστοι μύθοι, τα κουτιά με την εκλογή, η λίτρα το κρέας ή τ' ομόλογο, τα δαχτυλίδια, το κλέψιμο της νέας, είναι διάσπαρτα σ' όλο το μάκρος της ανθρώπινης ιστορίας: σε φυλές ινδοευρωπαϊκές, στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο και στην Ανατολή, στη Γένεση, ίσαμε την αυτοκράτειρα Ελένη, την ανακάλυψη του Τίμιου Σταυρού, τον Βοκκάκιο και την αναγεννησιακή ποίηση».

Όταν το καλοκαίρι του 1945 είδα για πρώτη φορά την παράσταση του *Εμπόρου της Βενετίας* από το Εθνικό μας Θέατρο, στη Θερινή Σκηνή της Πλατείας Κλαυθμώνος, δεν είχα τίποτε υπόψη μου από όλη αυτή τη σαιξπηρολογία. Μήτε καν είχα διαβάσει το έργο. Ωστόσο στο σημείο της εκλογής με τα κουτιά, η έκπληξή μου άρχισε ολοένα να μεγαλώνει. Αυτό που έβλεπα επί σκηνής ήταν κάτι πολύ γνωστό σε μένα. Βασανίστηκα να θυμηθώ από πού το ήξερα, μα στάθηκε αδύνατο.

Βγήκα από το θέατρο προσπαθώντας να πείσω τον εαυτό μου ότι η φαντασία μας, μέσα από την Τέχνη, μπορεί να σκαρώσει τα πιο ωραία και διαβολικά παιγνίδια, ύστερα από μια δυνατή εντύπωση και μια ανάλογη συγκίνηση. Άλλωστε πολλές φορές έχουμε πιστέψει ότι πράγματα που συμβαίνουν μπροστά στα μάτια μας τα σκεφτήκαμε ή τα ονειρευτήκαμε κάποτε, έτσι ακριβώς όπως τα βλέπουμε τώρα.

Πέρασε καιρός από τότε και ξαφνικά μια μέρα ήρθε στη μνήμη μου η παράσταση του *Εμπόρου της Βενετίας* μαζί με ένα από τα μαγικά παραμύθια που άκουσα στα παιδικά μου χρόνια. Το τέλος του παραμυθιού ήταν παρόμοιο με κείνη τη σκηνή της εκλογής ανάμεσα στα τρία κουτιά:

Ένα Βασιλόπουλο πηγαίνει να βρει την Πεντάμορφη, να την πάρει γυναίκα του. Όλοι προσπαθούνε να το αποτρέψουν γιατί

κινδυνεύει να χάσει τη ζωή του. Ο φοβερός πατέρας της Πεντάμορφης υποβάλλει σε δοκιμασία, επί ποινή θανάτου, κάθε υποψήφιο γαμπρό. Τον βάζει να εκλέξει ανάμεσα σε τρία κουτιά: το ένα από χρυσάφι, το άλλο από ασήμι, το τρίτο από μολύβι. Μέσα σ' ένα από τα τρία κουτιά είναι η ζωγραφιά της Πεντάμορφης. Αν δεν βρει το σωστό κουτί, του κόβει το κεφάλι. Αν βρει το σωστό, θα πάρει γυναίκα την Πεντάμορφη.

Όλοι διαλέγουν χρυσάφι και ασήμι. Κανείς δεν υποψιάζεται ότι μέσα στο φτηνό μέταλλο του μολυβένιου κουτιού βρίσκεται η ζωγραφιά. Η Πεντάμορφη, που στο μεταξύ έχει αγαπήσει το Βασιλόπουλο, το βοηθάει μυστικά να διαλέξει το σωστό κουτί και τελικά την παντρεύεται. Θα έλεγε κανείς ότι ακούει την ιστορία του Βασάνιου και της Πόρσιας.

Ένα βράδυ στο σπίτι του Γιώργου Σεφέρη η συζήτηση, ανάμεσα σε άλλα, ήρθε και στα παραμύθια. Μιλούσαμε, θυμάμαι, για τις «Χίλιες και μία νύχτες». Ο ποιητής μου έδειξε μια σειρά ομοιόμορφους τόμους στο πάνω ράφι της βιβλιοθήκης του. Δεν ξέρω αν ήταν η μετάφραση του Λέην ή του Μπέρτον. Ξέρω όμως ότι προτιμούσε τη μετάφραση του Μαρντρύς, που την είχε πάντα κοντά του, στο ιδιαίτερο δωμάτιό του όπου συνήθως δούλευε.

Θυμάμαι ακόμη ότι ανέφερα στον ποιητή μια σκέψη μου: ότι θα ήταν σημαντικό να ξέραμε από ποια ή ποιες εκδόσεις διάβαζε ο Σολωμός τα παραμύθια της Χαλιμάς. Είχα βέβαια στο νου μου τα λόγια που έλεγε η Γυναίκα της Ζάκυθος στη θυγατέρα της καθώς «επολέμαε να την καλοπιάση»: *«Μάτια μου, ψυχή μου, να γένης καλή, να παντρευτής, και να βγαίνουμε και να μπαίνουμε και να βλέπουμε τον κόσμο και να καθόμαστε μαζί στο παρεθύρι και να διαβάζουμε τη Θεία Γραφή και τη Χαλιμά»*.

Κι άραγε, στον καιρό του Σολωμού κυκλοφορούσαν φυλλάδες στα ελληνικά μ' αυτά τα παραμύθια ή μόνο τα άκουσε από απλούς ανθρώπους; Έπειτα τόλμησα να ρωτήσω αν θα έπρεπε να αναζητήσει κανείς στοιχεία υφολογικά ή άλλα στη γραφή της *Γυναίκας*

της Ζάκνθος, που να έχουν κάποια σχέση με την προφορική παράδοση των παραμυθιών μας. Και γενικότερα, ποιες οι επιδράσεις των παραμυθιών στη λογοτεχνία μας; Τι παίρνει, ας πούμε, ο Παπαδιαμάντης και τι ο Πεντζίκης από τα παραμύθια μας;

Έτσι, το έφερε η κουβέντα ν' αφηγηθώ στον Σεφέρη και τις παράλληλες εμπειρίες μου σχετικά με την εκλογή και τα τρία κουτιά στον Έμπορο της Βενετίας και στο μαγικό παραμύθι που άκουσα στα παιδικά μου χρόνια. Απορούσα τότε πώς γίνεται να περνάει στον Σαίξπηρ μια ιστορία, η ίδια που ακούγεται σ' ένα παραμύθι που κυκλοφορεί στην Ελλάδα σχεδόν μέχρι τις μέρες μας.

Ο Σεφέρης ήταν φανερά ερεθισμένος από τη συζήτηση. Όμως την περισσότερη ώρα έδειχνε πως άλλα τον βασάνιζαν. Στο βαθύ λαμπερό του βλέμμα εκείνη η μόνιμη, αδιόρατη πίκρα.

Η συνομιλία μας έγινε το βράδυ της 28ης Οκτωβρίου 1967 — πρώτος χρόνος της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Έφυγα την άλλη μέρα για τον τόπο μου και τις επόμενες μέρες έλαβα από τον ποιητή δύο καρτ ποστάλ με ημερομηνίες 29/10/67 και 4/11/67. Μου έγραφε:

29.10.67

Αγαπητέ καπτάν Γιώργη,

Καθώς βλέπω, το θέμα των 3 κουτιών πρέπει να είναι πολύ παλιό αφού βρίσκεται στην ιστορία του Βαρλαάμ και Ιωσάφατ, γύρω στα 800 μ.Χ. (δεν έχω ελέγξει, δεν έχω πρόχειρο το κείμενο). Έπειτα βρίσκεται στο Δεκαήμερο του Βοκκάκιου. Σχετικά με τα καθέκαστα του Έμπορα (λίβρα σάρκας κ.λπ.) υπάρχουν ακόμη και στην ιταλική συλλογή αφηγήσεων ονόματι *Il recorone* του Ser Giovanni Fiorentino (δες α' αφήγηση της 4ης μέρας).

Πολύ χάρηκα τη χτεσινή βραδιά μας και επιδοκιμάζω

τους Πυργιώτες που σου αφιέρωσαν το δρόμο του σπιτιού σου.

Καλή δύναμη για τον Μακρυγιάννη. Είναι ζόρικος· τον ξέρω.

(Γραφή 2 συνέχεια) 4.XI.67.

Περί Βαρλαάμ λοιπόν, Καπτάν Γιώργη, πράγματι υπάρχει εκεί η ιστορία της γιαγιάς σου. Στην ιστορία που διηγείται ο Βαρλαάμ πρόκειται για έναν Βασιλιά, ο οποίος «εκέλευσε γενέσθαι εκ ξύλων βαλάντια (κουτιά) τέσσαρα. Και τα μεν δύο περικαλύψας πάντοθεν χρυσίω, και οστά οδωδότη βαλὼν εν αυτοίς, χρυσαίς περόναις κατησφαλίσαστο· τα δε άλλα πίσση καταχρίσας επλήρωσε λίθων τιμίων και μαργαριτών πολυτίμων και πάσης μυρεψικής ευωδίας...»

(VI, 42-43)

Η διαφορά είναι ότι εδώ δεν πρόκειται για την εύρεση γαμπρού αλλά για την απόδειξη της υπεροχής της ασκητικής. Η αφήγηση του Βαρλαάμ και Ιωσάφατ ξεκινά από ιστορίες περί Βούδα και αφού διαδόθηκε πολύ στο Βυζάντιο απλώθηκε Ανατολή (Αραπιά, Ρωσία, Βαλκάνια) και Δύση — έτσι λοιπόν γίνονται τα παραμύθια μας.

Γ. Σεφέρης

Μένουν δύο σημεία που αναφέρονται στον παραλήπτη και πρέπει να διευκρινίσω:

(α) Ο ποιητής αστειεύεται όταν με αποκαλεί «Καπτάν Γιώργη» κι ακόμη όταν γράφει ότι οι συμπολίτες μου μού αφιέρωσαν τάχα το δρόμο του σπιτιού μου. Πρόκειται για την οδό Καπετάν Γιώργη στον Πύργο, όπου έμενα τότε, αφιερωμένη στον αγωνιστή του '21 Καπετάν Γιώργη (Μήτσου).

(β) Μου εύχεται «Καλή δύναμη για τον Μακρυγιάννη», επειδή του είχα αναφέρει ότι πάλευα να γράψω ένα ποίημα, με αφορμή ένα όνειρο που είδα για τον Στρατηγό. Το ποίημα, με τίτλο «Το κατώγι», είναι αφιερωμένο στον Γιώργο Σεφέρη και δημοσιευμένο στην ομώνυμη συλλογή μου. Όσο για τη φράση «Είναι ζόρικος· τον ξέρω», παραπέμπω στον ίδιο τον Σεφέρη που τη φωτίζει καλύτερα:

Αν είχα να γράψω ένα ποίημα που να εκφράζει τον Μακρυγιάννη [...] θα κοίταζα να γράψω τρεις γραμμές ή τρεις σελίδες, συγκεντρώνοντας από την εμπειρία που έχω των εικόνων και των καημών του τόπου μου, τις λέξεις εκείνες που κατά το αίσθημά μου θα σας έδιναν τη συγκίνηση που μου έδωσε, χωρίς ίσως να τον ονομάσω διόλου, αυτόν ή τα πράγματα που ονομάζει.

(Δοκιμές, Α' 254)

Αλλά και στον Ζήσιμο Λορεντζάτο, έναν από τους λίγους που «ξέρουν» σε βάθος και μπορούνε να πουν το πόσο «ζόρικα» είναι τα πράγματα στην προσέγγιση του Μακρυγιάννη:

Έξω από τη γραφή του, που πρέπει ακόμα να φάμε πολλά καρβέλια για να την πλησιάσουμε, αν κανένας ποτέ αξιωθεί τέτοιο χάρισμα, σε ορισμένα ζητήματα ζωντανά για εμάς σήμερα ο Μακρυγιάννης έχει να πει το λόγο του και θα τον λέει, θαρρώ, μπορεί ακόμα και αφού εμείς πούμε και ξεπούμε χίλιες φορές το δικό μας και σωπάσουμε ή φανούμε μπόσικοι στα μαντέματά μας, που οπωσδήποτε βρίσκονται πλεονεκτικότερα τοποθετημένα από τα μαντέματα εκείνου.

(«Το Τετράδιο του Μακρυγιάννη, MSS 262»)

Και στις δύο καρτ ποστάλ που μου έστειλε ο ποιητής υπάρχουν ζωγραφιές με θέματα που θυμίζουν παραμύθια. Η πρώτη είναι διακόσμηση περσικού κειμένου του 16ου αιώνα και παριστάνει παιγνίδι πόλο. Η δεύτερη είναι από το Βρετανικό Μουσείο —ινδική ζωγραφική του 18ου αιώνα. Παριστάνει Κυρία σε ταράτσα με επίδειξη πυροτεχνημάτων.

Κάποτε του είπα: «Το ποίημά σας “Les anges sont blancs” με γοητεύει χωρίς να καταλαβαίνω πολλά πράγματα από το περιεχόμενό του και χωρίς να μπορώ να εξηγήσω τη γοητεία του». Μου απάντησε πως όταν πρωτοδιάβασε τη «Νέα Μοίρα» του Βαλερύ δεν κατάλαβε απολύτως τίποτε. Ούτε στη δεύτερη, ούτε στην τρίτη, ούτε στην τέταρτη ανάγνωση. Ήταν τότε φοιτητής στο Παρίσι. Και μια μέρα, εκεί που έκανε περίπατο, το ποίημα ξαφνικά του αποκαλύφτηκε και κατάλαβε τα πάντα. «Κανείς δεν ξέρει τη στιγμή που θα είναι έτοιμος να δεχθεί σε βάθος ένα ποίημα», είπε.

Το 1968, όταν ο Σεφέρης, καλεσμένος στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον, έδωσε εκεί κάποιες διαλέξεις, ένας φοιτητής τον ρώτησε:

— Κύριε Σεφέρη, ποιος νομίζετε ότι είναι ο πιο μοντέρνος ποιητής σήμερα στον κόσμο;

Ο Σεφέρης ακούμπησε τα χέρια του εγκάρδια στους ώμους του φοιτητή και του απάντησε:

— Μα δεν το κατάλαβες ακόμη παιδί μου; Ο Όμηρος βέβαια.

Το περιστατικό μού το αφηγήθηκε ένας φίλος μου πανεπιστημιακός που γνώρισε στο Πρίνστον τον τότε φοιτητή και σήμερα καθηγητή εκεί.

Κι εγώ όταν ρώτησα τον Σεφέρη πώς θα μεταφράζαμε σήμερα τον Όμηρο, μου είπε:

— Μα δεν το κατάλαβες ακόμη; Σε ελεύθερο στίχο, βέβαια.

Κάποιο ανοιξιάτικο βράδυ στο «Abrevoir», γνωστό γαλλικό ρεστοράν επί της οδού Ξενοκράτους, ένας από την παρέα άνοιξε κουβέντα για τους μεταπαλαμικούς ποιητές.

— Και τι έμεινε από όλους αυτούς, έλεγε. Τι έμεινε από τον Γρουπάρη, τον Μαλακάση, τον Πορφύρα και τους άλλους; Επιτέλους, πρόστεσε, τι έμεινε κι από τον Καρυωτάκη; Λίγα πράγματα.

Τότε θύμωσα και αντέδρασα με έντονο τρόπο. Ο Σεφέρης, που καθόταν στην κορυφή του τραπεζιού και δεν παρακολούθησε τον καβγά, ρώτησε:

— Ε! σεις εκεί κάτω, γιατί μαλώνετε;

Του εξήγησα. Και ο Σεφέρης με αυστηρό τόνο είπε:

— Με ενδιαφέρει πάρα πολύ ο Καρυωτάκης. Δεν με ενδιαφέρει καθόλου ο καρυωτακισμός.

Κάποιες φορές τον άκουσα ν' απαγγέλλει στίχους που τους θυμόταν απέξω, όταν γινόταν συζήτηση για Έλληνες ποιητές. Τον άκουσα ν' απαγγέλλει Σικελιανό, Γρουπάρη, Βάρναλη και άλλους. Μου έκανε εντύπωση η δυνατή μνήμη του:

Πάλι μεθυσμένος είσαι δυόμισιν ώρα της νυχτός.

*Κι αν τα γόνατά σου τρέμαν, εκρατιόσουνα στητός
μπρος στο κάθε τραπεζάκι.*

«Γεια σου, Κωνσταντή βαρβάτε!

— Καλησπερούδια αφεντικά, πώς τα καλοπερνάτε;»

Θυμάμαι τη φωνή του, με πόσο κέφι και ευχαρίστηση απέδιδε αυτούς τους στίχους του Βάρναλη.

Κάποτε μ' αιφνιδίαζε και με ρωτούσε απευθείας τη γνώμη μου

για δικούς μας ποιητές, λόγου χάρη, τον Σικελιανό ή τον Εμπειρικό. Τον ενδιέφερε, νομίζω, η γνώμη των νεοτέρων του πάνω στα ποιητικά ζητήματα, και ως ένα βαθμό τη λογάριζε.

Μια βραδιά με ρώτησε: «Σε ποια γλώσσα έγραψε ο Καβάφης;». Απάντησα: «Στη δημοτική της παροικίας. Στη γλώσσα που μίλαγε η ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας. Τα λόγια στοιχεία στον Καβάφη είναι ενσωματωμένα μέσα σ' αυτή τη δημοτική, όπως τη μίλαγαν οι αστοί, οι μορφωμένοι, οι έμποροι, οι επιχειρηματίες, στην αγορά, στα γραφεία ή στα σαλόνια. Ένα αλεξανδρινό, θα έλεγα, ιδίωμα που διαμορφώθηκε με τα χρόνια από τους Έλληνες πάροικους, αυτούς που κυρίως ήρθαν, όπως η οικογένεια του Καβάφη, από την Πόλη». Όταν τελείωσα είπε απλώς «καλά» και τίποτ' άλλο.

Το καλοκαίρι του 1971 ο ποιητής ήρθε στον Πύργο και στην Ολυμπία με τη δημοσιογράφο και συγγραφέα Ανν Φιλίπ, γυναίκα του Γάλλου ηθοποιού Ζεράρ Φιλίπ. Δέχτηκε εκείνες τις μέρες να της παραχωρήσει μια συνέντευξη, που δημοσιεύτηκε αργότερα στην εφημερίδα *Le Monde*.

Προηγουμένως είχαν πάει στους Δελφούς και στα μέρη όπου γεννήθηκε ο Μακρυγιάννης, κοντά στο Λιδωρίκι. Σε μια εκδρομή μας, θυμάμαι, της μιλούσε για τον Σολωμό και τη *Γυναίκα της Ζάκυνθος*. Ξαφνικά γυρίζει και με ρωτάει:

- Εσύ τι λες, *Η γυναίκα της Ζάκυνθος* είναι πεζή σάτιρα ή ποίημα;
- Ποίημα, είπα απερίφραστα.
- Κι εγώ αυτό λέω τώρα στην Ανν, είπε.

Μια και ανέφερα τον Σολωμό, θυμήθηκα ένα εύθυμο περιστατικό που συνέβη στο ακρογιάλι του Αγιαντρεά, στην αρχαία Φειά, επίνειο της αρχαίας Ολυμπίας.

Ήταν προχωρημένο μεσημέρι και καθήσαμε για φαγητό σ' ένα μαγαζί, όμως είχαν τελειώσει τα φαγητά και ο καταστηματάρχης

προσφέρθηκε να μας ετοιμάσει κάτι της ώρας. Τότε κάποιος από την παρέα ρώτησε μήπως υπάρχει καμιά κονσέρβα με σολομό για πρώτο πιάτο. Ο καταστηματάρχης, εύθυμος τύπος που είχε γνωρίσει τον Σεφέρη, μας ξάφνιασε λέγοντας με χαριτωμένο τρόπο: «Εδώ έχουμε κοτζάμ Σεφέρη, και σεις μου ζητάτε Σολωμό;». Ο ποιητής και όλοι μας γελάσαμε με την καρδιά μας.

Όσες φορές ήρθε η κουβέντα για τη βράβευσή του με το Νόμπελ, ο ποιητής έδειχνε δυσφορία ή γινόταν αδιάφορος. Είναι γνωστό άλλωστε ότι στη συνέντευξή του με τον Edmund Keeley είπε για το βραβείο Νόμπελ πως ήταν «ένα εντελώς τυχαίο γεγονός, που πρέπει κανείς να το ξεχάσει το γρηγορότερο. Αλλιώς, αν σε θαμπώσει υπερβολικά ένα τέτοιο πράγμα, πας, χάθηκες».

Όπως ξέρω, είχε απαγορεύσει στους εκδότες του να αναγράφεται κάτω από το όνομά του η ένδειξη «Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας», καθώς συνηθίζεται για εμπορικούς ή άλλους λόγους. Εντούτοις, τόλμησα κάποτε να ρωτήσω τον ποιητή ποιοι υποστήριξαν την υποψηφιότητά του για το βραβείο από ελληνικής πλευράς. Μου είπε: «Όταν ο Γραμματέας της Σουηδικής Ακαδημίας με επισκέφτηκε για να μου ανακοινώσει την υποψηφιότητά μου για το Νόμπελ, με ρώτησε να του πω σε ποιους κατά τη γνώμη μου πρέπει να αποταθεί για να την υποστηρίξουν. Κι εγώ του απάντησα: “Κύριε, αν θέλετε να με ιδείτε κρεμασμένον στην πλατεία Συντάγματος, ρωτήστε όποιον θέλετε. Αν όμως η Ακαδημία ενδιαφέρεται πραγματικά να δώσει το βραβείο σ’ έναν Έλληνα ποιητή, να μη ρωτήσετε κανέναν. Ας διαβάσει το έργο του και ας αποφασίσει”».

Βεβαίως, ο ποιητής δεν ξεχνούσε τη μικροψυχία και την κακότητα εκείνων που φρόντισαν παλιότερα να μη δοθεί το βραβείο σε δύο Έλληνες ποιητές, τον Καζαντζάκη και τον Σικελιανό, γνωρίζοντας ότι οι καιροί επαναλαμβάνονται.

Σε μια συζήτησή μας για τον Έζρα Πάουντ, ο Σεφέρης μου είπε ότι θα μπορούσε να τον κρεμάσει με τα ίδια του τα χέρια για τις

εκπομπές του από το ραδιοφωνικό σταθμό της Ρώμης κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, με τις οποίες υμνούσε το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι. Το είπε με πολλή στενοχώρια.

Στη συνέχεια, μου είπε ότι τηλεφώνησε αμέσως στον Πάουντ, όταν ήρθε για λίγες μέρες στην Ελλάδα το Νοέμβριο του 1965. Τον επισκέφτηκε στο ξενοδοχείο όπου έμενε, και κατά τη συνάντησή τους ο Πάουντ ήταν εγκάρδιος και ομιλητικός.

Την ημέρα όμως που ο Σεφέρης τον δέχτηκε στο σπίτι του, ο Πάουντ έμεινε ολότελα σιωπηλός για τέσσερις ολόκληρες ώρες. Μόνο σε μια στιγμή, ξαφνικά πάνω στην κουβέντα, ανέφερε ποια ήταν η ράτσα ενός σκυλιού που οι άλλοι δεν μπορούσαν να θυμηθούν.

Το 1964 τόλμησα να στείλω στον Σεφέρη ένα ποίημά μου και τον παρακαλούσα να μου ειπεί τη γνώμη του. Μου έγραψε: «Με αγγίζει και το δέχομαι». Στη συνέχεια σύστησε στο περιοδικό *Εποχές* να το δημοσιεύσει κι αυτό έγινε. Το ποίημά μου έχει τίτλο «Απομνημόνευμα» και περιλαμβάνεται στην ποιητική συλλογή μου *Το κατώγι*.

Κάποια στιγμή, μου ζήτησε και του έδωσα τα χαρτιά μου με τις ποιητικές δοκιμές μου. Έκτοτε πέρασε κάμποσος καιρός, κι ένα βράδυ με ρώτησε σε αυστηρό τόνο:

- Πιστεύεις σε αυτό που κάνεις;
- Αλίμονο αν δεν είστε, του είπα.
- Τότε γιατί δεν αποφασίζεις να βγάλεις ένα βιβλίο; Η λογοτεχνία γίνεται πράξη μόνον όταν τη δημοσιεύουμε, μου είπε.
- Αλλά για να βγάλω ένα βιβλίο πρέπει να το κάνω με δικά μου έξοδα. Και ούτε τα χρήματα έχω, ούτε το εννοώ. Δεν εννοώ να δώσω τη δουλειά μου σ' έναν εκδότη κι από πάνω να τον πληρώσω.
- Εντάξει, αν είναι αυτό το πρόβλημα, θα το λύσουμε, μου είπε.

Η κυρία Σεφέρη σε μια συνέντευξή της αναφέρει ότι ο ποιητής με παρακίνησε να βγάλω το πρώτο μου βιβλίο, όπως έκανε και με το φίλο του τον Αντωνίου. Μα οφείλω να πω, δεν με παρακίνησε μόνον, αλλά ο ίδιος φρόντισε για την έκδοση του βιβλίου μου. Ενώπιόν του, στο σπίτι του, παρέδωσα τα χειρόγραφα του βιβλίου μου στην εκδότρια του «Ερμή» κυρία Λένα Σαββίδη και με τρόπο, θα έλεγα, τελετουργικό κάναμε τις συμφωνίες. Ο Σεφέρης είπε: «Και τώρα ο συγγραφέας να παραδώσει τα χειρόγρατά του στην εκδότρια». Κι αφού τα παρέδωσα, πρόσθεσε: «Και τώρα να γίνουν οι συμφωνίες». Κι αφού έγιναν οι συμφωνίες, πρόσθεσε ακόμη: «Και τώρα είθισται η εκδότρια να κάνει ένα τραπέζι στο συγγραφέα». Και, πράγματι, πήγαμε σε μια ταβέρνα στην Πλάκα κι έγινε το τραπέζι. Αυτό ήταν το χιούμορ του και η απέραντη καλοσύνη του, αλλά και η έγνοια του και η αγάπη του για μας τους νεότερους.

Όταν «έφυγε» ο ποιητής, η κυρία Μαρώ μου χάρισε το κομπολόι του. Το είχε φτιάξει με τα χέρια του από κουκούτσια ενός εξωτικού δέντρου της Αφρικής. Το περιγράφω στο ποίημά μου «Το κουτί» που περιλαμβάνεται στα *Αντικλείδια*.

– *Εννενήντα εννέα χάντρες πέντε κοράλλια
και μια γαλάζια φούντα.
Τριάντα τρεις να πας μέσα στον κόσμο
τριάντα τρεις για ν' ανεβείς στον ουρανό
τριάντα τρεις να κατεβείς στον Άδη.
Και τα κοράλλια πέντε όσα και οι αισθήσεις.
Και η γαλάζια φούντα ο άπειρος κυματισμός
των ποιημάτων.*

